

Zasada *neminem laedere* a ochrona dóbr osobistych osoby fizycznej

Witold Borysiak

Doktor nauk prawnych, adiunkt na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Instytucie Wymiaru Sprawiedliwości.

✉ w.borysiak@wpia.uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9106-5576>

The ‘Neminem Laedere’ Principle and the Protection of an Individual’s Personality Rights

Polish and foreign case-law as well as legal doctrine sometimes present the opinion that in the law of torts a universally binding duty exists not to cause harm to others (the *neminem laedere* principle). Its breach is supposed to determine the wrongfulness of the tortfeasor’s behaviour. The purpose of the article is to analyse whether this principle may be applicable to the protection of personality rights. Due to different ways of understanding in jurisprudence what this principle consists of, the potential application of two concepts was considered. Firstly, if in the legal system there is a general norm of behaviour prohibiting the infringement of another individual’s personality rights. Secondly, if there is a general norm of behaviour not to cause others non-pecuniary damage (including immaterial harm – pain and suffering). The *neminem laedere* principle is not a general principle of Polish law and is also not applicable to the protection of personality rights. This principle can be regarded only as a moral imperative and a postulate for the harmonious coexistence of individuals in society rather than a legal duty.

Słowa kluczowe: zasada *neminem laedere*, dobra osobiste, ochrona dóbr osobistych, prawo deliktów, odpowiedzialność deliktowa, bezprawność, szkoda niemajątkowa, krzywda, domniemanie bezprawności

Key words: *neminem laedere* principle, personality rights, protection of personality rights, tort law, liability in tort, wrongfulness, non-pecuniary damage, immaterial harm, presumption of wrongfulness

[https://doi.org/10.32082/fp.4\(78\).2023.1204](https://doi.org/10.32082/fp.4(78).2023.1204)

1. Wprowadzenie

Powszechnie znane jest sformułowanie przyjęte przez Ulpiana w Księdze Reguł, że: *praecepta iuris sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* – „zasady prawa są

takie: żyć uczciwie, nie szkodzić drugiemu, oddać każdemu, co mu się należy”¹. Maksyma ta może

1 D. 1,1,10,1 (Ulpian, ks. 1 „Reguł”).
Tłumaczenie to można uznać za najbardziej rozpowszechnione.

być z pewnością uznana za najbardziej podstawowy moralny wyznacznik sposobu postępowania w społeczeństwie². Ponieważ unormowanie zachowań jednostek w społeczeństwie jest podstawowym przedmiotem regulacji prawnych³, zazwyczaj odzwierciedlają one reguły moralne, bowiem prawo i moralność są oparte na wspólnych założeniach aksjologicznych⁴, a prawo

jest niewątpliwie budowane na społecznie akceptowanej moralności⁵. Inne rozwiązania znacznie bowiem utrudniałyby społeczną akceptację określonych zasad wyrażonych w prawie. Taki był więc zapewne powód umiejscowienia wskazanej maksymy na początku Digestów Justyniana. W doktrynie podkreśla się jej powiązanie z prądami filozoficznymi zaczerpniętymi z filozofii greckiej, a występującymi na terenie państwa rzymskiego w okresie jego rozkwitu, w tym filozofii stoickiej oraz poglądami Cyncerona⁶. Zalecenia te zostały następnie ujęte w formie imperatywu przez Kanta, który do wspomnianej maksymy także się odwoływał⁷.

W polskiej edycji tłumaczenia Digestów sformułowanie to przetłumaczono nieco inaczej: „Nakazy prawa są następujące: żyć godziwie, nikomu nie szkodzić, respektować prawa innych” (*Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie – Tekst i przekład*, t. 1. *Księgi 1–4*, red. T. Palmirski, Kraków 2013, s. 161).

- 2 Por. M. Pyziak-Szafnicka, *Art. 5, w: Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Pyziak-Szafnicka, P. Księżak, Warszawa 2014, s. 92, nb 32, która zauważa, że: „Wywodzące się z filozofii greckiej zalecenia, by żyć uczciwie (*honeste vivere*), nie wyrządzać szkody innemu (*alterum non laedere*), oddać każdemu to, co mu się należy (*suum cuique tribuere*), ujęte przez Immanuela Kanta w formie imperatywu kategorycznego, nakazującego takie postępowanie, którego zasada mogłaby stać się prawem powszechnym, wyznaczały i nadal wyznaczają najbardziej podstawowe reguły ludzkich zachowań w społeczeństwie”. Zob. też uwagi, które w kontekście podstawowego charakteru tej zasady czynił J. Domat, *Les Loix civiles dans leur ordre naturel, le droit public et legum delectus*, Paris 1778, s. VI–VII.
- 3 Por. za wielu J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959, s. 72; G.H. von Wright, *Norm and Action*, London 1963, s. 2–3; Z. Ziemiński, *Założenia faktyczne wypowiedzi normatywnych*, „Etyka” 1977, t. 15, s. 135; Ch. Weinberger, O. Weinberger, *Grundzüge der Normenlogik und ihre semantische Basis*, „Rechtstheorie” 1979, nr 1, s. 17; S. Wronkowska, *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005, s. 11; M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017, s. 19–20; T.M.J. Möllers, *Legal Methods*, München 2020, s. 43.
- 4 Por. za wielu J.E. Bickenbach, *Law and Morality*, „Law and Philosophy” 1989, nr 3, s. 291–300; T. Honoré, *The Necessary Connection between Law and Morality*, „Oxford Journal of Legal Studies” 2002, nr 3, s. 489–495; J. Nowacki, *Problem moralnej indyferentności przepisów prawa pozytywnego*, w: J. Nowacki, *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 185; R. Trzaskowski, *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych. Art. 353¹ KC*, Warszawa 2005, s. 413–419; P. Malaurie, L. Aynès, P. Stoffel-Munck, *Droit des*

obligations, Issy-les-Moulineux 2018, s. 43–45. Jak zauważa Z. Ziemiński, *Normy moralne a normy prawne (zarys problematyki)*, Poznań 1963, s. 199, wiele norm prawnych jest jednoznacznych z pewnymi podstawowymi zasadami moralnymi (autor podaje właśnie przykład tego, że kto wyrządził szkodę innemu, zobowiązany jest do jej naprawienia).

- 5 Por. za wielu R. Trzaskowski, *Granice swobody...*, s. 423; T. Honoré, *The Dependence of Morality on Law*, „Oxford Journal of Legal Studies” 1993, nr 1, s. 1–17; A. Stelmachowski, *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998, s. 63–72; L. Morawski, *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016, s. 39–48; T. Chauvin, T. Stawicki, P. Winczorek, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2021, s. 42–44. Jak zauważa P. Machnikowski, *Odpowiedzialność za własne czyny*, w: *System prawa prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018, s. 413, nb 105: „[...] prawo nie jest ani chronologicznie pierwszym, ani najszerszej akceptowanym, ani najdoskonalszym, gdy chodzi o zasięg regulacji zespołem funkcjonujących w społeczeństwie norm postępowania [...]”. Podobnie L. Morawski, *Wstęp...*, s. 39, podkreśla, że: „Prawo nie jest jedynym systemem normatywnym, za pośrednictwem którego poddaje się kontroli zachowania członków społeczeństwa. Taką samą funkcję pełni religia, obyczaj, moralność i wiele innych norm społecznych (np. norm przyjętych przez różne instytucje i organizacje)”.
 - 6 G. Schiemann, *Das allgemeine Schädigungsverbot: „alterum non laedere”*, „Juristische Schulung” 1989, z. 5, s. 346–347. Por. też F. Parisi, *Alterum Non Laedere: An Intellectual History of Civil Liability*, w: *Classics in Comparative Law*, t. 3. *Private Law*, red. T. Ginsburg, P.G. Monateri, F. Parisi, Cheltenham–Northampton 2014, s. 612–614.
 - 7 G. Schiemann, *Das allgemeine Schädigungsverbot...*, s. 348–349.

Niewątpliwie postępowanie danego podmiotu prawa może podlegać ogólnej ocenie z punktu widzenia wskazań zawartych w tej maksymie, w tym ocenie przez pryzmat przepisów prawa, które w konkretnej sytuacji „realizują” w sposób szczegółowy zawarte w niej wskazania⁸. Interesująca jest jednak obserwacja, jak

obowiązków) „niewyrządzenia szkody” („nieszkodzenia”), którego (ewentualnie których) naruszenie (a więc sam fakt „wyrządzenia szkody drugiemu”) może być podstawą najpierw przypisania działaniu określonej osoby „obiektywnej nieprawidłowości” (a więc bezprawności), a następnie odpowiedzialności

Ponieważ unormowanie zachowań jednostek w społeczeństwie jest podstawowym przedmiotem regulacji prawnych, zazwyczaj odzwierciedlają one reguły moralne.

często jeden z członów tej maksymy przywoływany jest w prawie czynów niedozwolonych⁹. W wielu systemach prawnych przedstawiciele doktryny, a także sędziowie w uzasadnieniach orzeczeń, zdają się nadawać sformułowaniu *alterum non laedere* znaczenie nie tylko moralne, lecz także normatywne. Polega ono na wyprowadzaniu z niego skonkretyzowanej normy (ewentualnie skonkretyzowanych norm) postępowania, a więc bezpośrednio obowiązku (ewentualnie

deliktowej. Obowiązek ten ma być powszechnie obowiązujący, a jego adresatami miałyby być wszystkie podmioty prawa cywilnego¹⁰. Na określenie takiej reguły postępowania używa się sformułowania „zasada *neminem laedere*”, co ma oddawać istotę wyżej wskazanej maksymy *alterum non laedere*.

2. Zasada *neminem laedere* w polskim orzecznictwie i doktrynie

Odwołania do zasady *neminem laedere* można spotkać zarówno w polskim orzecznictwie, jak i w doktrynie. Dotyczy to zarówno orzecznictwa Sądu Najwyższego¹¹,

8 Zob. W. Lübke, *Neminem laedere? Zur Zukunft der Handlungsfolgenverantwortung*, w: *Verantwortung in Recht und Moral. Referate der Tagung der Deutschen Sektion der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie vom 2. bis zum 3. Oktober 1998 in Frankfurt am Main*, red. U. Neumann, L. Schulz, Stuttgart 2000, s. 73–76.

9 Przywoływany był on jeszcze w okresie przedkodyfikacyjnym np. przez przedstawicieli szkoły prawa natury (por. np. J. Domat, *Les Loix civiles...*, s. 230, wskazujący, że *ne faire tort à personne*). Co do historycznego rozwoju tej zasady zob. szerzej w literaturze zagranicznej: F. Parisi, *Alterum Non Laedere...*, s. 611–645; G. Schiemann, *Das allgemeine Schädigungsverbot...*, s. 345–350; E. Picker, *Vertragliche und deliktische Schadenshaftung – Überlegungen zu einer Neustrukturierung der Haftungssysteme*, „Juristen Zeitung” 1987, nr 22, s. 1048–1050. W literaturze polskiej por. M. Kuryłowicz, *Alterum non laedere i uniwersalność rzymskich zasad prawa*, w: *Państwo i prawo w dobie globalizacji*, red. S. Sagan, Rzeszów 2011, s. 172–178.

10 Charakterystyczne jest tu sformułowanie zawarte w wyroku SA w Białymstoku z 4 grudnia 2013 r., I ACa 580/13, LEX nr 1409084, w którym przyjęto, że: „Bezprawność w rozumieniu reżimu deliktowego jest efektem ogólnego, normatywnego zakazu, skutecznego *erga omnes*, niewyrządzenia sobie nawzajem szkody”.

11 Zob. zwłaszcza na tle kodeksu zobowiązań wyrok SN z 26 października 1936 r., C II 1927/36, Nowy Kodeks Zobowiązań. Dodatek do Gazety Sądowej Warszawskiej 1937, nr 5, s. 19–20; orzeczenie SN z 30 sierpnia 1958 r., 2 CR 772/57, OSPiKA 1959, z. 11, poz. 291, z aprobowaną glosą A. Ohanowicza tamże, s. 620–621. Na tle kodeksu cywilnego por. wyrok SN z 28 czerwca 1972 r., II CR 218/72, OSNC 1972, nr 12, poz. 228; wyrok SN z 2 grudnia 2003 r., III CK 430/03, OSNC 2005, nr 1, poz. 10, z glosami M. Nesterowicza (OSP 2005, z. 2, poz. 21) oraz W. Borysiaka („Przegląd

jak i orzecznictwa sądów powszechnych¹². Wskazuje się na istnienie w polskim systemie prawnym zasady „niewyrządzenia nikomu szkody”¹³, „ogólnego, norma-

niejednorodnego¹⁷, gdyż odwołują się zarówno do pojęcia „zasady” rozumianej zapewne w sposób zbliżony do tego, w jaki pojęcie to używane jest w teorii prawa

W wielu systemach prawnych doktryna i orzecznictwo zdają się nadawać sformułowaniu *alterum non laedere* znaczenie nie tylko moralne, lecz także normatywne.

tywnego zakazu [...] niewyrządzenia sobie nawzajem szkody”¹⁴, nakazu „nieczynienia drugiemu szkody, a konkretnie [...] zakaz[uj] powodowania takiego stanu rzeczy, z którego wyniknąć może szkoda dla drugiego”¹⁵, a nawet „ogólnego zakazu niewyrządzenia szkody drugiemu”¹⁶. Używane sformułowania są wyjątkowo

(gdzie jest ono również wieloznaczne i niezwykle kontrowersyjne¹⁸), jak i pojęć „nakazów” i „zakazów”, które

Sądowy” 2008, nr 1, s. 174–184); wyrok SN z 20 lipca 2005 r., II CK 794/04, LEX nr 311373. Zob. też uzasadnienie wyroku SN z 13 czerwca 2001 r., II CKN 507/00, OSP 2002, z. 1, poz. 3, z głosem M. Nazara (tamże) oraz M. Pyziak-Szafnickiej (OSP 2002, z. 11, poz. 140).

- 12 Zob. np. wyrok SR Poznań-Nowe Miasto i Wilda w Poznaniu z 18 listopada 2013 r., V C 203/13, LEX nr 2306017; wyrok SA w Białymstoku z 4 grudnia 2013 r., I ACa 580/13, LEX nr 1409084; wyrok SR w Bielsku Podlaskim z 24 czerwca 2016 r., I C 1103/15, LEX nr 2189140; wyrok SA w Warszawie z 8 sierpnia 2018 r., I ACa 367/17, LEX nr 2547094. Kilka z tych orzeczeń zostało omówionych szerzej w innym opracowaniu: W. Borysiak, *Bezprawność jako sprzeczność z zasadami współżycia społecznego w orzecznictwie sądów powszechnych*, w: *Ius Redigere in Artem. Księga XXX-lecia Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości*, red. M. Romanowski, P. Sobczyk, M. Wielec, Warszawa 2022, s. 47 i n.
- 13 Tak wyrok SN z 20 lipca 2005 r., II CK 794/04, LEX nr 311373, oraz wyrok SA w Warszawie z 8 sierpnia 2018 r., I ACa 367/17, LEX nr 2547094.
- 14 Wyrok SA w Białymstoku z 4 grudnia 2013 r., I ACa 580/13, LEX nr 1409084.
- 15 Wyrok SR Poznań-Nowe Miasto i Wilda w Poznaniu z 18 listopada 2013 r., V C 203/13, LEX nr 2306017.
- 16 Tak zasada ta literalnie („zakaz niewyrządzenia szkody”) została sformułowana w wyroku SN z 2 grudnia 2003 r.,

III CK 430/03, OSNC 2005, nr 1, poz. 10. Sformułowanie to zostało zapewne użyte przez Sąd Najwyższy przez pomyłkę.

- 17 Do wielości użytych powyżej określeń oraz ich niejednoznaczności językowej odwoływać się będę w dalszych rozważaniach.
- 18 Co do różnego rozumienia pojęcia „zasada prawna” w literaturze polskiej zob. za wielu: J. Wróblewski, *Prawo obowiązujące a „ogólne zasady prawa”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1965, z. 42, s. 17–38; S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1974, z. 2, s. 1–14; Z. Ziemiński, *Wyjaśnienia wstępne*, w: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974, s. 24–27; J. Sadowski, *Konflikt zasad – ochrona dóbr osobistych a wolność prasy*, Warszawa 2008, s. 15–19 i 31–50; M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012, s. 101–149 i 276–292; O. Bogucki, A. Choduń, *Zasady prawa – źródła prawa i źródła nieporozumienia*, w: *Źródła prawa w Rzeczypospolitej Polskiej: w 15 lat po wejściu w życie Konstytucji z 2 kwietnia 1997 roku*, red. A. Bałaban, J. Ciapała, P. Mijał, Szczecin 2013, s. 69–78; L. Leszczyński, *Zasady prawa – założenia podstawowe*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25 nr 1, s. 11–15; L. Leszczyński, G. Maroń, *Zasady prawa. Ujęcie dogmatyczno-porównawcze*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 1, s. 317–327; Sz. Obuchowski, *Pojęcie zasad prawa w świetle idei pojęć co do istoty kwestionowanych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, z. 4, s. 43–45; J. Nowacki, S. Tkacz, *System prawa*, w: J. Nowacki,

są utożsamiane z zachowaniami określonymi dla adresata danej normy przez zakres jej normowania¹⁹. Używane sformułowania można jednak sprowadzić do założenia istnienia w systemie pewnej zasady postępowania („metanormy”), z której miałyby wynikać obowiązek lub obowiązki niewywoływania u innych podmiotów szkody. Jako źródło tej zasady wskazuje się zasady współżycia społecznego; ewentualnie samą zasadę *neminem laedere* uznaje się za jedną z powszechnie obowiązujących w społeczeństwie zasad współżycia społecznego (rozumianych jako zasady moralne)²⁰.

Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2020, s. 139–142. Pojęcie „zasady” w języku prawniczym tworzy obecnie zwłaszcza silne skojarzenia z podziałem na „reguły” (*rules*) oraz „zasady” (*principles*) wprowadzonym przez R. Dworkina. W orzecznictwie brak jest jednak szerszych analiz co do tego, czy „zasada *neminem laedere*” mogłaby być zakwalifikowana jako „zasada” w świetle koncepcji prezentowanych przez tego autora. Trudno za taką analizę uznać np. sformułowanie zawarte w wyroku SA w Warszawie z 8 sierpnia 2018 r., I ACa 367/17, LEX nr 2547094 (zasada niewyrządzenia nikomu szkody „ma charakter ogólny i wynika nie tylko z przyjętych norm moralnych, ale przyświeca także systemowi norm prawnych”). W literaturze kwestię tę analizował szerzej jedynie B. Lackoroński, *Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenia dóbr*, Warszawa 2013, s. 57–58, który zakwalifikował zasadę *neminem laedere* jako normę-zasadę w znaczeniu podanym wyżej. Pogląd ten podzieliła M. Wilejczyk, *Teorie prawa deliktów*, Warszawa 2021, s. 26.

19 Co do różnych prób definiowania tego, czym są „nakaz” i „zakaz” – zob. A. Ross, *Directives and Norms*, London 1968, s. 115–116; w literaturze polskiej zob. J. Nowacki, S. Tkacz, *Przepisy prawa*, w: J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, s. 35–36.

20 Wyrok SR Poznań-Nowe Miasto i Wilda w Poznaniu z 18 listopada 2013 r., V C 203/13, LEX nr 2306017. W wyroku tym zasadę *neminem laedere* uznano za jedną z obowiązujących zasad moralnych, której transpozycji do prawa deliktów można dokonać poprzez koncepcję sprzeczności zachowania z zasadami współżycia społecznego. Podobnie uznano w wyroku SR w Bielsku Podlaskim z 24 czerwca 2016 r., I C 1103/15, LEX nr 2189140 (z zasad współżycia społecznego wynika „ogólny obowiązek powstrzymania się od zachowań powodujących szkodę w majątku innej osoby”).

Zazwyczaj stany faktyczne, w których odwołanie do tej zasady występuje w orzecznictwie, wiążą się z odpowiedzialnością deliktową za zaniechanie. Analiza stanów faktycznych większości z tych orzeczeń, a także analiza ich uzasadnień pozwalają dostrzec, że pod różnorodnością sformułowań kryje się chęć sądów przypisania innym podmiotom odpowiedzialności cywilnej w sytuacjach, w których zdaniem danego sądu rozpatrującego sprawę „powinna ona być statutowana”, a brak jest wyraźnej ku temu podstawy normatywnej. W takich sytuacjach (po powstaniu szkody) w orzecznictwie uznaje się, że bezprawność postępowania prowadzącego do jej wyrządzenia wynikała z faktu naruszenia zakazu wynikającego z tej właśnie zasady. Interesujące może być zwłaszcza zwrócenie uwagi na fakt, że liczba orzeczeń, w których można dostrzec akceptację dla obowiązywania takiej zasady w prawie polskim, zdaje się w ostatnich latach wyraźnie wzrastać²¹.

Również w doktrynie prezentowany jest pogląd, zgodnie z którym w systemie prawnym obowiązuje „zasada nieszkodzenia innym”²². Bliższe przyjrzenie się

21 Choć można też przyjąć założenie, że wynika to z większej dostępności wydawanych orzeczeń w bazach prawniczych oraz Portalu Orzeczeń Sądów Powszechnych, a także łatwości wyszukiwania poszczególnych sformułowań w nich zawartych poprzez odpowiednie wyszukiwarki tych baz.

22 Tak na tle art. 134 k.z. Z.K. Nowakowski, *Wina jako podstawa odpowiedzialności za wyrządzoną szkodę*, „Przegląd Notarialny” 1950, nr 1–2, s. 134 (autor ten przyjmuje, że w systemie prawnym występują „obowiązki dążenia do nieszkodzenia innym”) oraz s. 135 („W każdej zbiorowości obowiązuje zasada, że nie należy szkodzić innemu”) – wskazać należy jednak, że autor ten – jak się wydaje – w kilku miejscach swojego wywodu miesza w swojej wypowiedzi obowiązki prawne i moralne; A. Ohanowicz, *Glosa do orzeczenia SN z 30 sierpnia 1958 r.*, 2 CR 772/57, OSPiKA 1959, z. 11, poz. 291, s. 620–621. Ślady tego rozumowania można znaleźć również w wypowiedzi R. Longchamps de Bériér, *Zobowiązania*, Lwów 1939, s. 234, który zauważa, że: „Ze współżycia [...] ludzi wynika możliwość, że jedna osoba wyrządzi drugiej szkodę, a zatem i obowiązek takiego postępowania, aby szkody drugiemu nie wyrządzić”. Na tle kodeksu cywilnego M. Wilejczyk, *Teorie...*, s. 18–26; J. Widło, *Glosa do uchwały SN z 27 kwietnia 2001 r.*, III CZP 5/01, OSP 2003, z. 6, poz. 74, s. 325 („bezprawność w rozumieniu reżimu

odwołaniom do tej zasady pozwala dostrzec, że także w doktrynie istnieje problem z precyzyjnym sformulowaniem tego, na czym zasada ta miałaby polegać. Różnorodnie jest też ona ujmowana. Zazwyczaj formułuje się ją jako „obowiązek (nakaz) niewyrządzania szkody drugiemu” lub „obowiązek niewyrządzania

szkody. Jak się wydaje, treść wymaganych od danego podmiotu zachowań jest jednak w takich przypadkach jednakowa (ponieważ większość zakazów da się opisać jako nakazy lub na odwrót²⁵), a różnice terminologiczne nie wpływają na zakres związanych z tą zasadą obowiązków.

W doktrynie istnieje problem z precyzyjnym sformulowaniem tego, na czym zasada *neminem laedere* miałaby polegać.

sobie nawzajem szkody”²³, a nawet obowiązek (obowiązki) „dążenia do nieszkodzenia innym”²⁴. Obowiązek taki można więc sformułować bądź w sposób pozytywny, jako nakaz takiego postępowania, aby innym nie wyrządzić szkody, bądź w sposób negatywny, jako zakaz wyrządzania innym podmiotom

W doktrynie i orzecznictwie można jednak odnaleźć także dalej idące poglądy, zgodnie z którymi naruszenie obowiązku wywodzącego się z zasady *neminem laedere* mogłoby polegać na zaniechaniu przeszkodzenia w danej sytuacji sprawcy (a więc osobie trzeciej) w wyrządzeniu szkody innemu podmiotowi²⁶. Przy takim rozumieniu zasady *neminem laedere* wynikałaby z niej również norma w postaci dokonywania czynności nakierowanych na dbałość o dobra innych podmiotów. Podobnie w ostatnim czasie wyrażono również silnie pogląd, że zasada *neminem laedere* oznacza istnienie w systemie prawa obowiązku „nie-naruszania cudzych dóbr” (tzn. dóbr prawnie chronionych podmiotów prawa cywilnego)²⁷. Także ją

deliktowego jest efektem ogólnego, normatywnego zakazu skutecznego *erga omnes* niewyrządzania sobie nawzajem szkody”); K. Osajda, *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r., II CK 300/04*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 9, s. 179–180; M. Wilejczyk, *Dlaczego nie należy chodzić w tłumie ze szpilką wystającą z rękawa? Naruszenie obowiązku ostrożności jako przesłanka odpowiedzialności deliktowej za czyn własny*, „Studia Prawa Prywatnego” 2013, nr 1, s. 56 i n. (a zwłaszcza s. 61–63); B. Lackoroński, *Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenia dóbr*, Warszawa 2013, s. 46 i n.; B. Lackoroński, *Art. 415 [Wina]*, w: *Komentarze prawa prywatnego*, t. 3A. *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, s. 521, nb 21; P. Wyszynska-Ślufińska, *Odpowiedzialność cywilna w sporcie w perspektywie prawnoporównawczej*, Warszawa 2022, s. 48–50.

23 J. Widło, *Glosa...*, s. 325; W. Dubis, *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023, s. 946, nb 8; I. Długoszewska-Kruk, *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2023, s. 911, nb 7. Por. też S. Soltyskiński, *Licencje na korzystanie z cudzych rozwiązań technicznych*, Warszawa 1970, s. 172.

24 Z.K. Nowakowski, *Wina...*, s. 134.

25 Por. uwagi, które czynią m.in. A. Ross, *Directives and Norms...*, s. 116; Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, Warszawa 2007, s. 114, oraz Z. Radwański, M. Zieliński, *Stosowanie i wykładnia prawa cywilnego*, w: *System prawa prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 489, nb 81.

26 Tak przykładowo przyjął A. Ohanowicz, *Glosa...*, s. 621. Można go również dostrzec w wyroku SN z 2 grudnia 2003 r., III CK 430/03, OSNC 2005, nr 1, poz. 10, oraz wyroku SR Poznań-Nowe Miasto i Wilda w Poznaniu z 18 listopada 2013 r., V C 203/13, LEX nr 2306017.

27 Pogląd ten szeroko rozwinął i uargumentował B. Lackoroński, *Art. 415...*, s. 521, nb 21; B. Lackoroński, *Odpowiedzialność...*, s. 48. Tak też wyrok SO w Rzeszowie z 14 lutego 2017 r., VI GC 50/16, LEX nr 2251271, oraz wyrok SA w Poznaniu z 8 października 2018 r., I ACa 16/18, LEX nr 2767899,

można byłoby sformułować bądź w sposób pozytywny (jako nakaz takiego postępowania, aby nie naruszać cudzych dóbr), bądź w sposób negatywny (jako zakaz naruszania cudzych dóbr).

Również sposób „przełożenia” opisywanej zasady na reżim deliktowy przybiera w wypowiedziach doktryny różną postać. Za podstawowy można bowiem uznać pogląd, że w systemie prawnym istnieje „ogólny obowiązek niewyrządzania szkody” (ewentualnie „ogólny obowiązek nienaruszania cudzych dóbr”)²⁸ i stąd naruszenie tego obowiązku – w postaci zachowania polegającego na wyrządzeniu szkody (ewentualnie naruszeniu dobra) – ma charakter bezprawnego postępowania i rodzi odpowiedzialność odszkodowawczą. Wariacją tego poglądu jest stanowisko, zgodnie z którym w systemie prawnym istnieje oparty na art. 415 k.c. zakaz wyrządzania szkody w sposób zawiniony, a zwłaszcza z winy umyślnej²⁹. Alternatywną próbą

w którym uznano, że: „Zasada *neminem laedere* jest na gruncie prawa cywilnego źródłem zakazu naruszania dóbr podmiotów prawa cywilnego będących przedmiotem ochrony wynikającej z praw wyłącznych, a w odniesieniu do wszystkich innych dóbr zasada ta jest źródłem zakazu naruszania, w wyniku którego dochodzi do wyrządzenia szkody. [...] Każde zachowanie naruszające dobra podmiotu prawa cywilnego, z którego wynika szkoda, jest bezprawne tak długo, jak długo nie zachodzi dodatkowa okoliczność, z którą przepis prawa lub powszechnie uznane zasady wiążą wyłączenie bezprawności”.

- 28 Por. m.in. W. Dubis, *Art. 415...*, s. 946, nb 8; I. Długoszewska-Kruk, *Art. 415...*, s. 911, nb 7; B. Lackoroński, *Art. 415...*, s. 521, nb 21; B. Lackoroński, *Odpowiedzialność...*, s. 46 i n.; Z.K. Nowakowski, *Wina...*, s. 134–136; K. Osajda, *Glosa...*, s. 179–180; J. Widło, *Glosa...*, s. 325; B. Gawlik, *Umowa know-how. Zagadnienia konstrukcyjne*, Kraków 1974, s. 55; A. Kubas, *Wynagrodzenie szkody poniesionej w cudzym interesie*, „Studia Cywilistyczne” 1979, t. 30, s. 46–47. Zob. też wyrok SN z 30 sierpnia 1958 r., 2 CR 772/57, OSPiKA 1959, z. 11, poz. 291, z aprobowaną glosą A. Ohanowicza, tamże, oraz uzasadnienie wyroku SN z 13 czerwca 2001 r., II CKN 507/00, OSP 2002, z. 1, poz. 3, z glosą M. Nazara (tamże) oraz M. Pyziak-Szafnickiej (OSP 2002, z. 11, poz. 140).
- 29 M. Wilejczyk, *Dlaczego nie należy chodzić...*, s. 61–65. Odmiennie autorka ta definiuje jednak zasadę *neminem laedere* w późniejszej swojej publikacji („zakaz zachowań nieostrożnych, grozących drugiemu wyrządzeniem szkody

wkomponowania tej zasady do systemu prawa deliktów jest uznanie, że w polskim systemie prawnym istnieje prawo podmiotowe do „ogólnej ochrony deliktowej”³⁰. Ingerencja w dobra prawnie chronione („ich naruszenie”) miałyby więc być naruszeniem takiego prawa podmiotowego chroniącego je i stąd bezpośrednio naruszeniem zasady *neminem laedere*³¹.

Jako egzemplifikację zasady *neminem laedere* w ustawodawstwie zwykłym wskazuje się brzmienie

prawnie relewantnej”), wprowadzając do jej definiowania kilka uściśleń (spowodowanych zapewne krytyką w doktrynie jej pierwotnego zapatrywania), które faktycznie odbiegają od tego, jak zasada ta rozumiana jest zapewne rzeczywiście w doktrynie (por. M. Wilejczyk, *Teorie...*, s. 22–26). Zdaje się to tym bardziej potwierdzać postawioną w wstępie tezę, że w doktrynie wśród zwolenników zasady *neminem laedere* istnieje problem z precyzyjnym sformulowaniem tego, na czym miałyby ona polegać. Twierdzenie tej autorki, że: „wszystkie sformułowane w literaturze polskiej argumenty, mające dowodzić nieracjonalności przyjęcia obowiązującego zasady *neminem laedere*, są nietrafione w tej mierze, w jakiej stanowią one polemikę z czymś, czego zasada ta nie głosi, i co z niej nie wynika” (tamże, s. 25), można uznać za wyjątkowo kontrowersyjne. Wydaje się ono bowiem obarczone błędem ekwiwokacji, gdyż autorka najpierw definiuje zasadę *neminem laedere* w określony i sobie właściwy sposób (nadając tej zasadzie określone znaczenie), a następnie krytykuje innych autorów, że polemizują z innym sposobem rozumienia tej zasady (najczęściej spotykanym w doktrynie i orzecznictwie), a więc ich krytyka jest całkowicie niezasadna względem przyjętej przez nią definicji. Autorka wyraziła więc pewien pogląd co do rozumienia tej zasady, a następnie pod wpływem krytyki pogląd ten częściowo zmieniła, nie zmieniając jednak używanego wcześniej terminu, który jednak nie oznacza tego, jak rozumie go wielu innych przedstawicieli nauki prawa cywilnego. Co do krytyki pierwotnie wyrażonego przez wskazaną autorkę poglądu zob. np. P. Machnikowski, w: *System...*, s. 418–419, nb 115–116, oraz R. Strugała, *Dobra i interesy chronione w strukturze czynu niedozwolonego*, Warszawa 2019, s. 168–171.

- 30 Zob. m.in. S. Sołtyński, *Licencje...*, s. 169 i n. Por. też A. Klein, *Przesłanki odpowiedzialności kontraktowej a deliktowej*, „Studia Iuridica Silesiana” 1979, t. 5, s. 75.
- 31 Co do szerszego przedstawienia tej koncepcji i jej krytyki por. w doktrynie Ł. Zelechowski, *Ochrona oznaczeń odróżniających w prawie zwalczania nieuczciwej konkurencji. Zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2019, s. 399–403.

art. 415 k.c.³² Alternatywnie wskazuje się, że ponieważ wywodzona jest ona z reguły aksjologii (w tym zasad zawartych w Konstytucji RP)³³, jej naruszenie równoznaczne jest z uchybieniem zasadom współżycia społecznego³⁴, co może prowadzić do przypisania danemu podmiotowi odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy³⁵.

3. Uwagi porównawcze

Również w wielu zagranicznych porządkach prawnych można dostrzec odwołania do zasady *neminem laedere*, jednak pojęcie to także używane jest niejednolicie. Dla niektórych autorów zasada *neminem laedere* wiąże się z istnieniem w danym systemie prawnym ogólnej klauzuli deliktowej i praktyką jej zastosowania³⁶, polegającą na szerokiej ochronie podmiotu

poszkodowanego³⁷. Dotyczy to zwłaszcza prawa francuskiego, w którym w orzecznictwie Cour de Cassation oraz doktrynie (jeszcze na podstawie art. 1382 k.c.fr.³⁸) pojawił się w praktyce pogląd, że powstanie każdej szkody powinno rodzić obowiązek jej naprawienia po stronie sprawcy³⁹. Można też próbować twierdzić, że zasada *neminem laedere* obowiązuje w tych byłych socjalistycznych systemach prawnych, które w rozwoju dziejowym przyjęły przy odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy domniemanie winy

32 Por. zwłaszcza M. Wilejczyk, *Dlaczego nie należy chodzić...*, s. 59 i n.

33 Por. m.in. B. Lackoroński, *Odpowiedzialność...*, s. 46 i n. (w tym zwłaszcza s. 50–51) oraz wyrok SA w Poznaniu z 8 października 2018 r., I ACa 16/18, LEX nr 2767899.

34 Por. B. Lackoroński, *Orzecznictwo dotyczące odpowiedzialności za tzw. szkody pośrednie*, „Przełęcz Sądowy” 2007, nr 4, s. 45; B. Lackoroński, *Odpowiedzialność za tzw. szkody pośrednie w polskim prawie cywilnym*, w: *Odpowiedzialność odszkodowawcza*, red. J. Jastrzębski, Warszawa 2007, s. 146, przyp. 31; „Zupełnie wyjątkowe wydają się być sytuacje, gdy mimo wyrządzenia szkody, działanie sprawcy jest zgodne z prawem i zasadami współżycia społecznego. Co do zasady wywołanie szkody będzie zawsze naruszać zasady współżycia społecznego”. Jak się wydaje, tak należy również zakwalifikować poglądy, które wyraził Z.K. Nowakowski, *Wina...*, s. 123. Podobnie przyjął wyrok SR Poznań–Nowe Miasto i Wilda w Poznaniu z 18 listopada 2013 r., V C 203/13, LEX nr 2306017.

35 W doktrynie za zdecydowanie przeważający można bowiem uznać pogląd, że naruszenie zasad współżycia społecznego może być podstawą przypisania określonym podmiotom bezprawności. Opisanie tego zagadnienia przekracza ramy opracowania. W tym miejscu mogę odesłać jedynie do literatury i orzecznictwa, którą wskazuję w innym miejscu – W. Borysiak, *Bezprawność...*, s. 31–38.

36 Tak np. G. Brüggemeier, *Protection of personality rights in the law of delict/torts in Europe: mapping out paradigms*, w: *Personality Rights in European Tort Law*, red. G. Brüggemeier, A. Colombi Ciacchi, P. O’Callaghan, Cambridge 2010,

s. 5 i 8. Dotyczy to przede wszystkim prawa niemieckiego, w którym odwołanie do tej zasady czynione jest po to, aby pokazać *a contrario* specyfikę niemieckiej regulacji odpowiedzialności deliktowej – uregulowanej przede wszystkim w § 823 k.c.n. – mającej ograniczać przypadki mogące być podstawą takiej odpowiedzialności – por. np. G. Brüggemeier, *Haftungsrecht. Struktur, Prinzipien, Schutzbereich. Ein Beitrag zur Europäisierung des Privatrechts*, Berlin–Heidelberg–New York 2006, s. 13 i 102 oraz W. Fikentscher, A. Heinemann, *Schuldrecht. Allgemeiner und Besonderer Teil*, Berlin–Boston 2017, s. 217–218, nb 358–359.

37 Por. w odniesieniu do prawa francuskiego: H. Koziol, *Rechtsvergleichende Schlussbemerkungen*, w: *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus rechtsvergleichender Sicht*, red. H. Koziol, Wien 2014, s. 767. Podkreśla się, że generalna klauzula deliktowa inspirowana była „maksymą moralną nieszkodzenia drugim (*neminem laedere*)” – T. Giaro, *Czy w przewidywalnej przyszłości powstanie europejskie prawo zobowiązań?*, „Forum Prawnicze” 2010, nr 1, s. 81.

38 Od 1 października 2016 r. po zmianach wprowadzonych ordonanssem nr 2016–131 jest to art. 1240 k.c.fr..

39 Por. np. R. Savatier, *Cours de droit civil. Tome deuxième*, Paris 1949, s. 115 (*devoir général de ne pas nuire à autrui*), który jednak wskazuje wyjątki od tej zasady; J. Deliyannis, *La notion d’acte illicite. Considéré en sa qualité d’élément de la faute délictuelle*, Paris 1952, s. 17 i 34; P. Brun, Ch. Quézel-Ambrunaz, *French Tort Law Facing Reform*, „Journal of European Tort Law” 2013, nr 1, s. 80–81 i 84. Zob. też jednak H. Mazeaud, L. Mazeaud, A. Tunc, *Traite theorique et pratique de la responsabilité civile delictuelle et contractuelle. Tome Premier*, Paris 1965, s. 469–470; M. Puech, *L’illicéité dans la responsabilité civile extracontractuelle*, Paris 1973, s. 322, którzy krytykują odwołanie do tej zasady. Por. też literaturę, którą wskazuje Ch. Quézel-Ambrunaz, *Fault, Damage and the Equivalence Principle in French Law*, „Journal of European Tort Law” 2012, nr 1, s. 23–24.

sprawcy szkody (np. Rosja, Estonia, Słowenia, Serbia)⁴⁰. Dla jeszcze innych autorów zasada ta oznacza generalny zakaz naruszania dóbr prawnie chronionych⁴¹

Podkreślić należy również pogląd wskazujący, że odwołanie do zasady *neminem laedere* ma być ogólną wskazówką co do celu, który powinno realizować prawo

Zasadzie *neminem laedere* nadaje się rozmaite znaczenia również w wielu zagranicznych porządkach prawnych.

lub podstawę do statuowania ogólnych obowiązków ostrożności w społeczeństwie⁴².

- 40 Historyczny rodowód, *ratio legis* i zasięg tych rozwiązań wskazują M. Will, V. Vodinelic, *Generelle Verschuldensvermutung – das unbekannte Wesen. Osteuropäische Angebote zum gemeineuropäischen Deliktsrecht?*, w: *European Tort Law. Liber amicorum for Helmut Koziol*, red. U. Magnus, J. Spier, Frankfurt a.M. 2000, s. 307–344. Co do przykładów takich regulacji por. T. Kadner-Graziano, *Comparative Tort Law – Cases, Materials, and Exercises*, New York 2018, s. 184–186.
- 41 Przykładowo w prawie niemieckim niekiedy ogólny „zakaz szkodenia” łączy się z naruszeniem dóbr chronionych w przepisach prawa i wywodzi się go z brzmienia § 823 ust. 1 k.c.n. – C.W. Canaris, *Schutzgesetze, Verkehrspflichten, Schutzpflichten*, w: *Festschrift für Karl Larenz zum 80. Geburtstag am 23. April 1983*, red. C.W. Canaris, U. Diederichsen, München 1983, s. 66 (*Bei Verletzung oder Gefährdung von Leben, Leib oder Eigentum ist eben bei Fehlen eines Schutzgesetzes immer noch der Rückgriff auf das allgemeine Verbot des neminem laedere nach § 823 I BGB möglich [...]*).
- 42 Przykładowo w komentarzu do art. VI–3:102 DCFR (zatytułowanym *negligence*) wskazano, że ogólny nakaz nieszkodzenia innym jest źródłem obowiązku starannego działania w odniesieniu do prawnie chronionych interesów osób trzecich – *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, red. Ch. von Bar, E. Clive, Munich 2009, s. 3402. Podobnie w tym kontekście użyto tej zasady w wyroku Sądu Pierwszej Instancji UE z 30 listopada 2005 r., T-250/02 – Autosalone Ispra Snc v. Europejska Wspólnota Energii Atomowej (pkt 52 i 53), gdzie wskazano, że art. 2043 k.c.wł. „wyraża wspólną systemom prawnym państw członkowskich

deliktów⁴³, a więc realizacją założenia, że sprzeczne z prawem wyrządzenie szkody, za które system prawny czyni kogoś odpowiedzialnym, powinno stanowić podstawę kompensacji⁴⁴. Jest to więc jedynie ogólna dyrektywa niemająca bez ingerencji ustawodawcy żadnego przełożenia na poszczególne przesłanki odpowiedzialności odszkodowawczej w konkretnych sytuacjach⁴⁵. Jeszcze inni autorzy wprost odrzucają nadawanie

- zasadę *neminem laedere*”, która znajdowała zastosowanie w tej sprawie „z uwagi na naruszenie [...] ogólnej zasady ostrożności i staranności”. Zob. też na tle prawa szwajcarskiego orzecznictwo, które wskazuje P. Widmer, *Gefahren des Gefahrensatzes*, „*Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins*” 1970, t. 106, s. 304–305.
- 43 Jest więc ona „idealną maksymą” (tak E. Picker, *Positive Forderungsverletzung und culpa in contrahendo – Zur Problematik der Haftungen „zwischen” Vertrag und Delikt*, „*Archiv für die civilistische Praxis*” 1983, t. 183, z. 4–5, s. 470) lub „postulatem” (tamże, s. 462).
- 44 Por. uwagi, które czynią K. Larenz, C.W. Canaris, *Lehrbuch des Schuldrecht*, t. 2. *Besonderer Teil*, cz. 1, München 1994, s. 352, podsumowując, że: „*darin liegt eine präzisierete Variante oder eine moderne Fortbildung des elementaren Verbots des neminem laedere*”. Zob. też W. Fikentscher, A. Heinemann, *Schuldrecht...*, s. 217–218, nb 358–359.
- 45 Por. np. R. Brehm, *Art. 41*, w: *Berner Kommentar. Kommentar zum schweizerischen Privatrecht. Das Obligationenrecht. Allgemeine Bestimmungen. Die Entstehung durch unerlaubte Handlungen. Artikel 41–61 OR*, Bern 2021, s. 45, nb 43. Podobnie Ch. von Bar, *The common European Law of Torts*, t. 1, Oxford 1998, s. 14, który wskazuje, że *neminem laedere* jako zasada *can hardly be regarded as an applicable rule of law and which can only be classified to a limited extent*.

jej jakiegokolwiek znaczenia, jeżeli miałyby być ona rozumiana jako normatywna wskazówka oznaczająca, że istnieje ogólny obowiązek niewyrządzenia szkody innym, a każde wyrządzenie szkody jest ze swego założenia bezprawne⁴⁶.

4. Czy zasada *neminem laedere* może obowiązywać w obszarze ochrony dóbr osobistych?

W świetle orzecznictwa ogólny zakaz niewyrządzenia szkody innym podmiotom zazwyczaj pojawia się w kontekście sytuacji, w których doszło do powstania szkody na osobie, a więc uszczerbku w najcenniejszych dobrach osobistych poszkodowanego (jego życiu i zdrowiu)⁴⁷. W świetle poglądów prezentowanych w orzecznictwie i doktrynie nic nie stoi jednak na przeszkodzie przyjęciu, że zasada ta jednakowo odnosi się do innych dóbr osobistych związanych z osobami fizycznymi, na przykład prywatnością lub kultem pamięci osoby zmarłej. Przez pojęcie „niewyrządzenie szkody” w naturalny sposób należy rozumieć bowiem nie tylko wyrządzenie szkody o charakterze majątkowym, lecz także szkody o charakterze niemajątkowym⁴⁸. Nikt zresztą z autorów aprobujących obowiązywanie tej zasady w systemie prawnym nie powołuje się na takie ewentualne rozróżnienie i na konieczność „gorszego” traktowania szkody niemajątkowej. Można byłoby zresztą zasadnie twierdzić, że istnienie tego obowiązku mogłoby mieć szczególne znaczenie właśnie na płaszczyźnie ochrony dóbr osobistych, gdyż to one uznawane są za dobra „najcenniejsze w społeczeństwie” (co dotyczy zwłaszcza

życia oraz zdrowia człowieka)⁴⁹. Ponadto dobra te (co dotyczy także zwłaszcza życia i zdrowia) są równie „dostrzegalne” dla podmiotów trzecich, jak prawo własności przedmiotów materialnych⁵⁰. Jeżeli więc te ostatnie mają być chronione przed szkodą, to tym bardziej ochrona dóbr osobistych powinna być zakreślona szeroko.

Ponadto jeżeli prawo deliktów „zakorzenione jest w moralności”, a za minimum moralne uznawać działania, które nie powodowałyby cudzych cierpień⁵¹, regułę tę można w sposób ogólny połączyć z zasadą *neminem laedere*. W sferze ochrony dóbr osobistych oznaczałoby to, że zasada *neminem laedere* tworzyłaby w tym znaczeniu „powszechny obowiązek niewywoływania krzywdy u innych”⁵². Istnienie takiego „obowiązku niekrzywdzenia” przesądzałoby o tym, że zachowanie wyrządzające krzywdę⁵³ innej osobie byłoby uznawane za bezprawne.

W doktrynie uznaje się, że obowiązywanie w systemie prawnym zasady *neminem laedere* w jednym z jej

46 Por. np. w prawie niemieckim: W. Fikentscher, A. Heine-mann, *Schuldrecht...*, s. 7, nb 8 i s. 843, nb 1395; K. Larenz, C.W. Canaris, *Lehrbuch...*, s. 351–352; a w prawie szwajcarskim: R. Brehm, *Art. 41...*, s. 45, nb 43.

47 Dotyczy to stanów faktycznych praktycznie wszystkich orzeczeń wskazanych w pkt 2 artykułu.

48 W doktrynie zdecydowanie przeważa bowiem pogląd, że pojęcie szkody obejmuje również szkodę niemajątkową – zob. za wielu T. Dybowski, *Świadczenie*, w: *System prawa cywilnego*, t. 3. *Zobowiązania – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Ossolineum 1981, s. 223–224, oraz K. Kryła-Cudna, *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową powstałą wskutek niewykonania lub nienależytego wykonania umowy*, Warszawa 2018, s. 4–6 oraz podaną tam literaturę.

49 Jak wskazuje się w orzecznictwie, zdrowie i życie ludzkie są „najwyższą wartością nie tylko indywidualną, osobistą każdej jednostki, ale także najwyższą wartością społeczną” – por. wyrok SN z 28 października 1983 r., II CR 358/83, OSPiKA 1984, z. 9, poz. 187, z glosą M. Sośniaka (tamże) oraz z glosą M. Nesterowicza („Nowe Prawo” 1985, nr 1, s. 114–116). Zob. też uwagi, które czynił K. Lipstein, *Protected Interests in the Law of Torts*, „The Cambridge Law Journal” 1963, nr 1, s. 86.

50 Por. F. Fabricius, *Zur Dogmatik des „sonstigen Rechts“ gemäß § 823 Abs. 1 BGB*, „Archiv für die civilistische Praxis” 1961, t. 160, nr 4–5, s. 291.

51 C. Znamierowski, *Rozważania wstępne do nauki o moralności i prawie*, Warszawa 1964, s. 51–52; por. też R. Trzaskowski, *Granice swobody...*, s. 418–419.

52 Por. uwagi, które czyni T. Grzeszak, *Dobro osobiste jako dobro zindywidualizowane*, „Przegląd Sądowy” 2018, nr 4, s. 16.

53 Dla jasności dalszych rozważań terminologicznych wskazać należy, że pojęcie szkody niemajątkowej jest uznawane za pojęcie szersze niż pojęcie krzywdy, które ograniczone jest jedynie do uszczerbku niemajątkowego wynikającego z naruszenia dóbr osobistych – por. K. Kryła-Cudna, *Zadośćuczynienie...*, s. 7–8 oraz tam wskazaną literaturę. Podkreślić należy jednak, że ustawodawca (por. art. 446 § 4 k.c. i art. 446² k.c.) oraz większość przedstawicieli doktryny nie stosuje konsekwentnie tego rozróżnienia.

wariantów (por. uwagi poniżej) opiera się na założeniu, że naruszanie dóbr prawnie chronionych podmiotów prawa cywilnego jest w ogólności niepożądaną i dla-

naruszone cudzym zachowaniem, gdyż to podmiot naruszający lub zagrażający cudzemu dobru osobistemu jest zobowiązany wykazać, że jego działanie

W świetle poglądów prezentowanych w orzecznictwie i doktrynie nic nie stoi na przeszkodzie przyjęciu, że zasada *neminem laedere* odnosi się do wszystkich dóbr osobistych związanych z osobami fizycznymi.

tego negatywnie kwalifikowane przez system prawny⁵⁴. Niewiele przepisów prawa polskiego wyraża tę zasadę dobitniej niż przepisy chroniące dobra osobiste (i to nawet niekoniecznie na płaszczyźnie prawa deliktów). Nie tylko ustanawiają one ochronę tych dóbr przed naruszeniem oraz zagrożeniem ich naruszenia, ale też ustanawiają przy ochronie niemajątkowej domniemanie bezprawności działania naruszającego je lub zagrażające im (por. art. 24 § 1 zdanie pierwsze k.c.)⁵⁵. Domniemanie to ma wzmacniać pozycję prawną podmiotu, którego dobra osobiste zostały zagrożone lub

nie było bezprawne i to jego obciążają ujemne konsekwencje (ryzyko procesowe) nieustalenia przed sądem okoliczności faktycznych wskazujących na zgodność z prawem jego postępowania⁵⁶.

5. Potencjalne znaczenie zasady *neminem laedere* dla majątkowej oraz niemajątkowej ochrony dóbr osobistych

5.1. Uwagi wstępne

Dla dokonania próby odpowiedzi na pytanie postawione w tytule pkt 4 poczynić należy kilka uwag wstępnych o charakterze porządkującym. Tak jak wskazano powyżej w pkt 2, tzw. zasada *neminem laedere* rozumiana jest w doktrynie i orzecznictwie niejednolicie. Ze względu na potrzebę doprecyzowania i uproszczenia dalszych rozważań potencjalne obowiązywanie tej zasady zostanie rozważone w ramach dwóch jej podstawowych wariantów wyrażanych w doktrynie, a łączących przypisanie danemu zachowaniu bezprawności z faktem istnienia normy zakazującej wywołania „jakiegoś skutku” w świecie zewnętrznym (w postaci naruszenia dobra/wywołania krzywdy).

Po pierwsze, rozważone zostanie potencjalne obowiązywanie ogólnej i generalnej normy postępowania zakazującej naruszenia cudzych dóbr (dalej jako

54 Zob. szeroko B. Lackoroński, *Art. 415...*, s. 521, nb 21.

55 Jedynie na marginesie należy zauważyć, że istnienie konstrukcji domniemanie bezprawności na gruncie art. 24 § 1 k.c. jest w doktrynie podważane. Wskazuje się, że zawarte w tym artykule wyrażenie „chyba że...” ogranicza się jedynie do „warstwy dowodowej”, a więc określa rozkład ciężaru dowodu w procesach o ochronę dóbr osobistych, lecz nie prowadzi do ustalenia faktu – por. B. Janiszewska, *Glosa do wyroku SA w Katowicach z 24 maja 2002 r.*, I ACa 1459/01, „Przeгляд Sądowy” 2005, nr 1, s. 195–199; B. Janiszewska, *Art. 24 [Ochrona dóbr osobistych]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1. Część ogólna, cz. 1 (art. 1–55⁴), red. J. Gudowski, Warszawa 2021, s. 506–507, nb 77–80; podobnie J. Sadowski, *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. serii K. Osajda, red. tomu W. Borysiak, edycja 31, Legalis/el. 2023, nt 34–34.1. Szersze omówienie tego zagadnienia przekraczałoby ramy opracowania. W dalszej części pracy przyjęto pogląd dominujący zdecydowanie siłą tradycji w doktrynie i orzecznictwie, nie przesądając jednak jego teoretycznoprawnej poprawności.

56 Por. rozważania, które czynią J. Sadowski, *Konflikt zasad...*, s. 70–72, oraz Z. Radwański, *Koncepcja praw podmiotowych osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988, z. 2, s. 7–8.

wariant 1)⁵⁷. Po drugie, rozważone zostanie obowiązywanie ogólnej i generalnej normy postępowania zakazującej wyrządzenia szkody niemajątkowej (w tym krzywdy) innym podmiotom (dalej jako wariant 2). Oba te warianty obowiązywania tej zasady łączą się więc z rozumowaniem, że określony skutek (naruszenie/szkoda niemajątkowa) przesądza o bezprawności postępowania, które do niego doprowadziło (i/lub zarazem do odpowiedzialności deliktowej).

osobistych, jak i tego, w jaki sposób przyjęcie koncepcji, że zasada ta zakazuje wyrządzenia krzywdy innym podmiotom, wpływałoby na ochronę majątkową dóbr osobistych. To pierwsze zagadnienie regulowane jest bowiem w art. 24 k.c. (tzw. reżim ochrony dóbr osobistych), a to drugie w art. 415 i n. k.c. (tzw. reżim deliktowy). Zarazem rozróżnienie obu wariantów obowiązywania tej zasady miałyby znaczenie o tyle, że jeżeli pojęciem szkody niemajątkowej obejmować

Oba warianty obowiązywania zasady *neminem laedere* łączą się z rozumowaniem, że określony skutek przesądza o bezprawności postępowania, które do niego doprowadziło.

Zasadę *neminem laedere* każdorazowo wiąże się z odpowiedzialnością deliktową oraz problematyką przesłanek tej odpowiedzialności (zwłaszcza bezprawności i szkody). Odpowiedzialność deliktowa wiąże się zaś z tzw. majątkową ochroną dóbr osobistych (por. art. 24 § 1 zdanie trzecie k.c. w zw. z art. 445–448 k.c.). Niemniej interesujące jest również to, czy przyjęcie istnienia w prawie polskim omawianej zasady miałyby także przełożenie na niemajątkową ochronę dóbr osobistych (zwłaszcza przy przyjęciu obowiązywania zasady *neminem laedere* w pierwszym z wyżej wymienionych wariantów). Naruszenie dobra osobistego jest przede wszystkim przesłanką warunkującą niemajątkową ochronę dóbr osobistych. Wystąpienie krzywdy jest zaś przesłanką ochrony majątkowej i wiązałyby się ściśle z drugim z wyżej przedstawionych wariantów obowiązywania zasady *neminem laedere*. Sugeruje to omówienie zarówno tego, jak przyjęcie koncepcji, że zasada *neminem laedere* zakazuje naruszania cudzych dóbr, wpływałoby na ochronę niemajątkową dóbr

należałoby negatywne skutki fizyczne (ból i cierpienia fizyczne) lub cierpienia (uszczerbki) psychiczne, jakie mogą wynikać w sferze osobistej poszkodowanego na skutek naruszenia jego różnych dóbr⁵⁸, to sama szkoda niemajątkowa rozumiana musiałaby być jako skutek naruszenia danego dobra (które zresztą niekoniecznie musiałoby być dobrem osobistym – zob. uwagi dalej). Samo więc naruszenie tego dobra nie przesądzałoby jeszcze o koniecznym wystąpieniu krzywdy⁵⁹. Mogłyby więc pojawić się sytuacje, w których zasada ta w swoim pierwszym wariantcie znalazłaby zastosowanie do ochrony niemajątkowej, a nie znalazłaby teoretycznie zastosowania do ochrony majątkowej. Ponieważ jednak bezprawne naruszenie

57 Wariant ten został wskazany jako pierwszy ze względu na fakt, że jest on „dalej idący” niż wariant drugi, jeżeli chodzi o możliwość statuowania bezprawności postępowania naruszciciela (zob. uwagi niżej).

58 Zob. za wielu zwłaszcza Z. Radwański, *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową. Rozwój i funkcja społeczna*, Poznań 1956, s. 165 i n., oraz M. Wałachowska, *Zadośćuczynienie pieniężne za doznaną krzywdę*, Toruń 2007, s. 14.

59 T. Grzeszak, *Dobro osobiste...*, s. 11. Jak wskazuje ta sama autorka: „Definiowanie naruszenia dobra osobistego jako wyrządzenia krzywdy, a krzywdy jako naruszenia dobra osobistego, stanowi definiowanie *idem per idem*” – T. Grzeszak, *Zdrada małżeńska a naruszenie dóbr osobistych w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, „Monitor Prawniczy” 2019, nr 11, s. 609.

cudzego dobra osobistego jest jednocześnie elementem zdarzenia, którego wystąpienie jest przesłanką ochrony majątkowej dóbr osobistych, niektóre uwagi

przedmiotem oceny z punktu widzenia bezprawności powinno być jedynie postępowanie człowieka, ponieważ normy prawne, jak i wynikające z nich obowiązki

Celem norm postępowania jest dążenie do regulowania ludzkich zachowań. Stąd też powinny się one odnosić jedynie do takich zachowań, które są uzależnione od woli podmiotu będącego ich adresatem.

odnoszące się do koncepcji, że zasada *neminem laedere* zakazuje naruszania cudzych dóbr, miałyby niewątpliwie swoje zastosowanie również do majątkowej ochrony dóbr osobistych. Stąd na wstępie omówione zostaną te zagadnienia, które mogłyby mieć zastosowanie zarówno do ochrony majątkowej, jak i niemajątkowej dóbr osobistych, a w drugiej kolejności te zagadnienia, które mogłyby mieć znaczenie jedynie w zakresie ochrony majątkowej (jako ściśle związanej z reżimem deliktowym).

5.2. Postępowanie człowieka jako przedmiot oceny bezprawności

Rozpocząć należy od wyraźnego wskazania, że celem norm postępowania jest dążenie do regulowania ludzkich zachowań. Stąd też powinny się one odnosić jedynie do takich zachowań, które są uzależnione od woli podmiotu będącego ich adresatem⁶⁰. Trudno byłoby bowiem nakazać lub zakazać takich zachowań, o których wiadomo, że nie daje się ich opanować lub na które adresat nie miał żadnego wpływu⁶¹. Stąd też także

adresowane są do podmiotów prawa cywilnego i dotyczą jedynie działań im nakazanych lub zakazanych⁶². Oznacza to, że inne zdarzenia nie mogą być więc *per se* z tymi normami sprzeczne⁶³. Dotyczy to zarówno samego faktu naruszenia dobra, jak i faktu powstania krzywdy⁶⁴. W obu tych przypadkach nie można kwa-

1966, s. 49; Z. Ziemiński, *Analiza pojęcia czynu*, Warszawa 1972, s. 17; Z. Ziemiński, *O stanowieniu i obowiązywaniu prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1995, s. 26. Por. też M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988, s. 58, oraz uwagi, które czynią T. Chauvin, T. Stawecki, P. Winczorek, *Wstęp do prawoznawstwa...*, s. 89, oraz P. Machnikowski, w: *System...*, s. 403–404, nb 86–88.

62 Por. zwłaszcza uwagi, które czynią Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe...*, s. 122–123; M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie...*, s. 58; B. Lewaszewicz-Petrykowska, *Wina jako podstawa odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1969, nr 2, s. 90; H. Koziol, *Basic Questions of Tort Law from a Germanic Perspective*, Wien 2012, s. 172 i 175 (zauważając trafnie, że: „only human behaviour can infringe the law as only people are subjects of the law” – tamże, s. 175); M. Kaliński, *Treść i rodzaje świadczenia*, w: A. Brzozowski, J. Jastrzębski, K. Kaliński, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Część ogólna*, Warszawa 2021, s. 85, nb 115; E. Karner, w: *Digest of European Tort Law*, t. 3. *Essential Cases on Misconduct*, red. B. Winiger, E. Karner, K. Oliphant, Berlin–Boston 2018, s. 25.

63 Por. H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 175.

64 Jak zauważa M. Puech, *L'illécitité...*, s. 322, szkoda, jako pojęcie czysto faktyczne, nie może być ani zgodna z prawem,

60 Jak zauważają trafnie W. Wróbel, A. Zoll, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2014, s. 174, norma prawna może realnie nakazywać lub zakazywać jedynie takich zachowań, nad których przebiegiem człowiek może panować. Por. też Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 122–123.

61 Podkreślał to szczególnie dobitnie Z. Ziemiński w swoich pracach – zob. m.in. Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, s. 117; Z. Ziemiński, *Założenia...*, s. 135; Z. Ziemiński, *Logiczne podstawy prawoznawstwa. Wybrane zagadnienia*, Warszawa

lifikować *per se* danego zdarzenia jako „wadliwego”, w oderwaniu od oceny zachowania, które do niego prowadziło (o ile rzeczywiście miało ono miejsce). Przyjęcie już takiego założenia nakierowuje dalsze rozważania na postępowanie danej jednostki, a nie na „jakiś skutek”, który powstaje bądź nie w wyniku tego postępowania. Nie rozstrzyga jednak *per se*, czy takim zakazanim postępowaniem nie mogłyby być „każde postępowanie, które narusza cudze dobra”, jak też „każde postępowanie, które wyrządzałyby krzywdę innemu podmiotowi”, a więc zachowania wywołujące jedno z tych następstw.

5.3. Skutek wynikający z postępowania człowieka a bezprawność zachowania do niego prowadzącego

Prawo polskie w zakresie odpowiedzialności deliktowej przyjęło francuską koncepcję generalnej klauzuli deliktowej. Sugeruje to, że – w przeciwieństwie do niektórych innych systemów prawnych⁶⁵ – przyjmuje rów-

ani niezgodna z prawem. Określenie „zgodna z prawem” lub „niezgodna z prawem” szkoda jest jedynie skrótem językowym (*Le dommage, étant une notion e pur fait, ne peut être ni licite ni illicite. L'expression «dommage licite» ou «illicite» n'est qu'un raccourci de langage*).

- 65 Zagadnienie oparcia odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy na koncepcji bezprawności zachowania a nie bezprawności skutku jest przedmiotem licznych sporów przede wszystkim w prawie niemieckim, w którym istnieje jednak podstawa do przyjęcia drugiej z tych teorii w § 823 ust. 1 k.c.n. (zob. za wielu K. Larenz, C.W. Canaris, *Lehrbuch...*, s. 364–370; J. Esser, H.-L. Weyers, *Schuldrecht*, t. 2. *Besonderer Teil*, cz. 2. *Gesetzliche Schuldverhältnisse*, Heidelberg 2000, s. 171; N. Jansen, *Die Struktur des Haftungsrechts. Geschichte, Theorie und Dogmatik außervertraglicher Ansprüche auf Schadensersatz*, Tübingen 2003, s. 457 i n., oraz G. Wagner, § 823 [*Schadenersatzpflicht*], w: *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 7. *Schuldrecht – Besonderer Teil IV, §§ 705–853, Partnerschaftsgesellschaftsgesetz, Produkthaftungsgesetz*, red. M. Habersack, München 2020, § 823, nb 4–27). Zagadnienie to dyskutowane jest również szeroko w prawie szwajcarskim (zob. za wielu R. Brehm, *Art. 41...*, s. 37–38, nb 35–35c, oraz H. Rey, I. Wildhaber, *Ausservertragliches Haftpflichtrecht*, Zürich–Basel–Genf 2018, s. 139–141) oraz w prawie austriackim (E. Karner, w: *Digest...*, s. 115; H. Koziol, *Österreichisches Haftpflichtrecht*, t. 1. *Allgemeiner Teil*, Wien 2020, s. 271–273,

niez konsekwentnie koncepcję bezprawności zachowania, a nie bezprawności skutku⁶⁶. Zachowanie się sprawcy, aby zostać zakwalifikowane jako bezprawne, musi więc naruszać zawarte w zakresie normowania normy zakazy lub nakazy określonego postępowania⁶⁷. Nie można więc automatycznie kwalifikować danego zachowania jako bezprawnego jedynie przez wzgląd na jego skutek, gdyż nie przesądza on automatycznie o bezprawności postępowania do niego prowadzącego. W sferze dóbr osobistych byłyby to niezależne od tego, czy takim skutkiem byłoby naruszenie cudzych dóbr, czy „skutek tego skutku” w postaci krzywdy. Bezprawność pojmowana jako przesłanka odpowiedzialności z tytułu naruszenia dóbr osobistych nie powinna być bowiem wywodzona z naruszenia dóbr generalnie prawem chronionych ani tym bardziej z samego faktu wyrządzenia szkody, lecz jedynie z faktu, że zachowanie sprawcy naruszało powszechnie obowiązujące normy postępowania⁶⁸. Najkrócej można ująć to w lapidarnym sformułowaniu, że samo naruszenie

oraz H. Mayrhofer, *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 2. *Das Recht der Schuldverhältnisse*, cz. 1. *Allgemeine Lehren*, Wien 1986, s. 265–266).

- 66 W literaturze polskiej taką bezprawność zachowania określa się zwykle jako „bezprawność formalną” i przeciwstawia się „bezprawności materialnej” mającej polegać na naruszeniu prawa podmiotowego – por. R. Kasprzyk, *Formalny charakter bezprawności w prawie cywilnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1989, t. 43, s. 75–83; J.M. Kondek, *Bezprawność jako przesłanka odpowiedzialności odszkodowawczej*, Warszawa 2013, s. 79–86, oraz Z. Banaszczyk, *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny – komentarz*, t. 1. *Komentarz do art. 1–449¹¹*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020, s. 1450–1451, nb 39 (autor ten zwraca jednak też uwagę na alternatywną koncepcję, zgodnie z którą za bezprawne należy uznać „każde zachowanie naruszające dobra podmiotu prawa cywilnego, z którego wynika szkoda, tak długo, jak długo nie zachodzi dodatkowa okoliczność, z którą przepis prawa lub powszechnie uznane zasady wiążą wyłączenie bezprawności”). Zob. też uwagi, które czynił M. Sośniak, *Bezprawność zachowania jako przesłanka odpowiedzialności cywilnej za czyny niedozwolone*, Kraków 1959, s. 118–129.
- 67 Zob. za wielu Z. Banaszczyk, *Art. 415...*, s. 1450, nb 39, oraz J.M. Kondek, *Bezprawność...*, s. 84–85.
- 68 J. Jastrzębski, *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r., II CK 300/04*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 9, s. 164.

cudzych dóbr (w tym dóbr osobistych) lub wyrządzenie szkody niemajątkowej (w tym krzywdy) drugiemu bez naruszenia wynikających z norm nakazów i zakazów określających reguły postępowania z takimi dobrami nie jest *ex lege* bezprawne⁶⁹.

Zarówno naruszenie cudzych dóbr, jak i wyrządzenie szkody niemajątkowej (w tym krzywdy) z reguły wynikać będzie z zachowania bezprawnego, ale nie musi tak być zawsze⁷⁰. Możliwe jest naruszenie cudzego

nie nie będzie bezprawne⁷³. Podobnie zachowanie dozwolone nigdy nie stanie się też bezprawne tylko dlatego, że jego skutkiem będzie naruszenie cudzego dobra osobistego i wynikająca stąd krzywda⁷⁴. Stąd też samo naruszenie dóbr osobistych, a także konsekwencje tego naruszenia w postaci szkody majątkowej lub krzywdy wynikającej z tego faktu nie są podstawą pozwalającą na przypisaniu postępowaniu danego podmiotu bezprawności⁷⁵.

Nie można automatycznie kwalifikować danego zachowania jako bezprawnego jedynie przez wzgląd na jego skutek, gdyż nie przesądza on automatycznie o bezprawności postępowania do niego prowadzącego.

dobra osobistego, jak i w konsekwencji wyrządzenie danemu podmiotowi krzywdy, także w wyniku działania całkowicie zgodnego z porządkiem prawnym⁷¹. Wówczas sprawca naruszenia nie będzie ponosił wynikających stąd negatywnych konsekwencji (w tym tych odszkodowawczych⁷²), ponieważ jego postępowanie

Takiego ukierunkowania oceny bezprawności na postępowanie danego podmiotu, a nie na sam „skutek” tego postępowania, nie zmienia to, że dobra osobiste są – zdaniem przeważającej części doktryny⁷⁶ – chro-

69 Trafnie zauważa to R. Kasprzyk, *Formalny charakter...*, s. 76. Por. też J. Jastrzębski, *Glosa...*, s. 164–165; M. Sośniak, *Bezprawność...*, s. 126–127, oraz M. Kaliński, *Szkoda na mieniu i jej naprawienie*, Warszawa 2021, s. 35–38.

70 Por. uwagi, które czynią J. Jastrzębski, *Glosa...*, s. 164–165, oraz P. Sobolewski, *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r., II CK 300/04*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 24, s. 1387. Jak zauważa B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 471, nb 19: „Skoro ustawodawca za odrębne okoliczności uznaje naruszenie dobra osobistego i bezprawność, to znaczy, że naruszenie może być również wynikiem działania nie-bezprawnego”.

71 Por. B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 470–471, nb 19; M. Sośniak, *Bezprawność...*, s. 99–100, oraz P. Sobolewski, *Glosa...*, s. 1387. Będzie tak nawet wówczas, gdy dane zachowanie sprawcy nie było wprost określone w przepisach prawa.

72 Oczywiście przy założeniu braku innej podstawy prawnej odpowiedzialności sprawcy szkody np. na zasadach słuszności.

73 Jak więc zauważa R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania...*, s. 230: „Z samego faktu istnienia szkody nie wynika jeszcze obowiązek odszkodowania”.

74 Por. M. Sośniak, *Należyta staranność*, Katowice 1980, s. 129; W. Borysiak, *Glosa do wyroku SN z 2 grudnia 2003 r., III CK 430/03*, „Przegląd Sądowy” 2008, nr 1, s. 176–178; B. Lewaszkiwicz-Petrykowska, *Cywilna odpowiedzialność deliktowa za zaniechanie (kilka refleksji)*, w: *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 1, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 732.

75 J. Jastrzębski, *Glosa...*, s. 164. Por. też rozważania, które czyni B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 467–471, nb 18–19.

76 Zob. za wielu S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957, s. 15–20; A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 11–12. W doktrynie spotkać można również poglądy odmienne – por. B. Gawlik, *Ochrona dóbr osobistych. Sens i nonsens koncepcji tzw. praw podmiotowych osobistych*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1985, z. 41; M. Czajkowska-Dąbrowska, *Kilka uwag na temat praw podmiotowych osobistych*, „Państwo i Prawo” 1987, z. 7, s. 87–91; M. Olczyk, *Bezprawność*

nione tzw. prawami podmiotowymi o charakterze bezwzględny⁷⁷. Podstawą do takiego rozumowa-

nia jest art. 23 k.c., który wskazuje, że dobra osobiste człowieka „pozostają pod ochroną prawa cywilnego”.

Zachowanie dozwolone nigdy nie staje się bezprawne tylko dlatego, że jego skutkiem będzie naruszenie cudzego dobra osobistego i wynikająca stąd krzywda.

zachowania sprawcy jako przesłanka odpowiedzialności za naruszenie dóbr osobistych, w: *Dobra osobiste i ich ochrona*, red. M. Romańska, Warszawa 2020, s. 223 i n. Zob. też Z. Radwański, *Koncepcja...*, s. 1–21.

- 77 Por. A. Szpunar, *Ochrona...*, s. 156. Dobitnie myśl tę wyraził P. Machnikowski, *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023, s. 67, nb 5: „Jeżeli bowiem za punkt wyjścia przyjmie się koncepcję ochrony dóbr osobistych za pomocą praw podmiotowych bezwzględnych, opartą na założeniu o istnieniu (wyrażonego w art. 23 KC) powszechnego zakazu naruszania dóbr osobistych innych osób, dochodzi się do wniosku, że każde naruszenie dobra osobistego jest bezprawne *per se*, ponieważ narusza ten ustawowy i generalny zakaz. Nie ma zatem potrzeby poszukiwania odrębnych kryteriów rozstrzygających o bezprawności zachowania naruszcyciela. Ciężar rozstrzygnięcia o odpowiedzialności za naruszenie przesuwa się wówczas w całości na płaszczyznę okoliczności wyłączających bezprawność”. Pogląd ten podziela też R. Strugała, *Dobra...*, s. 177: „Każde naruszenie dobra i interesu zabezpieczonego prawem podmiotowym typu bezwzględnego (jak własność, ograniczone prawa rzeczowe, prawa chroniące poszczególne dobra osobiste itp.), skoro sprzeczne z generalnym zakazem ingerencji w dane dobra lub interesy, jest co do zasady bezprawne. O ewentualnym braku bezprawności można mówić dopiero wówczas, gdy zachodzi któraś ze szczególnych okoliczności ją wyłączających”. Jak zauważa stąd B. Gawlik, *Ochrona...*, s. 133: „[To] nasuwa sugestię, że zakazane, a zatem w razie przekroczenia zakazu – bezprawne jest każde spowodowanie skutku w postaci naruszenia dobra osobistego, chyba że sprawca naruszenia może zasadnie powołać się na szczególne okoliczności usprawiedliwiające jego działanie. Oznaczenie zachowań bezprawnych następuje ze względu na ich skutek, a niezależnie od cech działania sprawcy oraz okoliczności, w jakich się ono aktualizuje. Z zakazu spowodowania

Ustawodawca określa więc cel, który powinny realizować poszczególne normy prawa cywilnego. Jeżeli bowiem ustawodawca wymienia określone dobra i poddaje je ochronie, należy uznać, że ustanawia nakazy i zakazy postępowania poszczególnych podmiotów z tymi dobrami polegające na ich nienaruszaniu, a dostosowane do określonych sytuacji, które mogą zaistnieć w praktyce. Jest to konieczne, gdyż to, jakie konkretne czynności byłyby w danym przypadku nakazane lub zakazane, nie dałoby się bowiem wyprowadzić z istnienia jedynie tak szeroko zakreślonej normy ukierunkowanej na wywołanie określonego skutku (o treści „nie naruszaj dóbr osobistych”)⁷⁸. To, jakie konkretne działania będą w danej sytuacji niedopuszczalne, dookreślać muszą kolejne normy, wyprowadzane z takiej ogólnej normy określającej konieczność osiągnięcia danego skutku w drodze reguł inferencyjnych przy zastosowaniu przede wszystkim wiedzy i zasad doświadczenia życiowego odnoszących się do ochrony poszczególnych dóbr. Koncepcja ta nie stoi jednak w sprzeczności z tym, że dobra osobiste mają być chronione prawami podmiotowymi o charakterze bezwzględny, ponieważ to, co określa się jako prawo podmiotowe o charakterze bezwzględny, jest właśnie pochodną istnienia tzw. wolności prawnej chronionej, a więc nałożenia normą lub normami o charakterze generalnym na wszystkie inne podmioty

skutku, tj. naruszenia dobra osobistego wyprowadza się instrumentalny zakaz wszelkich zachowań zdalnych do wywołania tego skutku”.

- 78 Zauważyć należy to, że taki pojedynczy „ogólny obowiązek nienaruszania cudzych dóbr” byłby mało operatywny w praktyce.

niż beneficjent normy obowiązków nieingerowania w jakąś sferę dóbr i interesów tego podmiotu⁷⁹. Taki zakres nakazanych lub zakazanych zachowań pole-

Żadne z dóbr osobistych nie jest chronione w sposób absolutny (przed każdą możliwą do wyobrażenia ingerencją)⁸². Inaczej pojawiałyby się pytanie, po co

Prawa podmiotowe o charakterze bezwzględny są pochodną istnienia tzw. wolności prawnie chronionych.

gających na spowodowaniu („osiągnięciu”) postępowaniem adresatów norm określonego stanu rzeczy, a więc to, jakie zachowania będą w konkretnej sytuacji niedopuszczalne ze względu na nałożone na dane podmioty obowiązki, zazwyczaj dookreślać będą wiedza i zasady doświadczenia odnoszące się do poszczególnych dóbr. Widać to najlepiej w wypadku takich dóbr osobistych, jak cześć czy wolność słowa (por. uwagi w pkt 5.6 niżej).

Fakt, że konstrukcja praw podmiotowych bezwzględnych jest sytuacją pochodną względem obowiązków nałożonych na inne podmioty nieingerowania w określoną sferę dóbr i interesów beneficjenta takich norm, tym bardziej przemawia za tym, że nie każde zachowanie naruszające takie dobra musi być zawsze automatycznie bezprawne⁸⁰. Żaden system prawny nie chroni bowiem nawet najcenniejszych dóbr, takich jak życie lub zdrowie przed każdym naruszeniem⁸¹.

wobec takich naruszeń, które noszą znamię bezprawności”, B. Kordasiewicz, *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 157. Z kolei B. Gawlik, *Ochrona...*, s. 133, wskazuje, że: „W odniesieniu bowiem do zdecydowanej większości dóbr osobistych system prawny nie udziela ochrony »absolutnej«, tj. skierowanej w zasadzie przeciwko każdemu naruszeniu chronionej wartości osobistej, a właśnie przeciwnie – przyznaje ochronę tylko »relatywną«, tj. skierowaną w zasadzie przeciwko niektórym naruszeniom takiej wartości”. W odmiennym kierunku zmierza M. Ciemiński, *Odszkodowanie za szkodę niemajątkową w ramach odpowiedzialności ex contractu*, Warszawa 2015, s. 235, przyp. 12, który wskazuje, że: „[...] koncepcja powszechnego obowiązku niewyrządzenia szkody może zachowywać pewną aktualność w przypadku szkody na osobie, ponieważ ze względu na szczególny walor takich wartości, jak życie czy zdrowie, nie bez racji wskazuje się, że każde działanie czy zaniechanie w nie godzące jest bezprawne”.

79 Por. zwłaszcza P. Machnikowski, *Ogólne wiadomości o prawie rzeczowym*, w: *System prawa prywatnego*, t. 3. *Prawo rzeczowe*, red. E. Gniewek, Warszawa 2020, s. 13 i 36. W teorii prawa zob. S. Wronkowska, *Podstawowe...*, s. 159–160; M. Zieliński, *Wypowiedzi dyrektywne w praktyce językowej*, w: Z. Ziemiński, M. Zieliński, *Dyrektywy i sposób ich wypowiedzania*, Warszawa 1992, s. 123; S. Wronkowska, *Sytuacje wyznaczone przez norm prawne*, w: S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 103–104.

80 Jak zauważa Z. Radwański, *Koncepcja...*, s. 7: „naruszenie dobra osobistego stanowi jedynie przesłankę domniemania, że prawo podmiotowe zostało naruszone”.

81 H. Kozioł, *Basic Questions...*, s. 175. W doktrynie wskazuje się stąd, że: „W odniesieniu do żadnego prawa podmiotowego system prawny nie zapewnia ochrony przed »wszelkimi« naruszeniami”, a taka „ochrona udzielana jest zawsze tylko

82 Por. uwagi, które czynił B. Gawlik, *Ochrona...*, s. 133–134. Jak wskazuje ten autor (tamże, s. 134): „Powszechny obowiązek nieingerencji w cudze dobra osobiste nie może być interpretowany jako nakaz powstrzymania się od jakichkolwiek zachowań, które mogą spowodować naruszenie przysługujących innym osobom wartości osobistych, gdyż prowadziłoby to do stanu permanentnej bierności, w którym realizacja konkurencyjnych wartości byłaby *a limine* wykluczona. Obowiązek ten wymaga relatywizacji do takich tylko zachowań ingerujących w cudze dobro osobiste, które zasługują na ujemną ocenę ze względu na naruszenie norm postępowania chroniących dane dobro”. W tym kontekście można zauważyć, że ustawodawca nie zakazuje i nie może zakazywać wszelkiej działalności, choćby była ona niekiedy związana ze „szczególnym niebezpieczeństwem szkód dla otoczenia” (zob. W. Warkało, *Odpowiedzialność*

ma istnieć ewentualne domniemanie bezprawności działania polegającego na naruszeniu dobra osobistego, skoro i tak takie naruszenie *per se* jest bezprawne (por. uwagi niżej w pkt 5.5). Także przy uznaniu, że dobra osobiste są chronione poprzez konstrukcję tzw. bezwzględnych praw podmiotowych (tzn. określone obowiązki nałożone na wszystkie podmioty w drodze nakazów i zakazów ustawowych), nie każdy skutek w postaci ich naruszenia będzie automatycznie bezprawny (choć zgodnie z art. 24 § 1 zdanie pierwsze k.c. będzie istniało w tym zakresie odpowiednie domniemanie – por. uwagi niżej w pkt 5.5).

osobistych, jak i postępowania zgodnego z prawem. Dla przykładu przestępca, o którym „źle napisano” w prasie, może się subiektywnie poczuć źle psychicznie. Ponadto szkoda niemajątkowa może wynikać z naruszenia interesów niemajątkowych, które nie są dobrami osobistymi (np. interesów niemajątkowych związanych ze „zmarnowanym urlopem” wskutek niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania przez dłużnika, praw pacjenta etc.). Na tym tle wyraźnie widać konieczność oddzielania postępowania i jego kwalifikacji jako bezprawnego od ewentualnego skutku tego postępowania, czyli szkody niemajątkowej⁸³. Jak wska-

Przy przyjęciu obowiązywania tej zasady pojawia się pytanie, po co istnieje domniemanie bezprawności działania polegającego na naruszeniu dobra osobistego, skoro i tak takie naruszenie ma być bezprawne.

Przy rozważaniu drugiego wariantu omawianej zasady podkreślić należy też, że krzywda może być skutkiem zarówno bezprawnego naruszenia dóbr

odszkodowawcza. *Funkcje, rodzaje, granice*, Warszawa 1972, s. 240). Liczba zachowań, które mogą wyrządzić innym podmiotom szkodę niemajątkową, jest jeszcze większa niż liczba zachowań, które mogą wyrządzić im szkodę majątkową ze względu na subiektywność reakcji danej osoby fizycznej na dane naruszenie (por. np. H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 182; E. Karner, *Der Ersatz ideeller Schäden bei Körperverletzung*, Wien–New York 1999, s. 78–82). Ponieważ ochrona związana z dobrami osobistymi umożliwia podnoszenie roszczeń o zaniechanie w razie ich zagrożenia, pozwalałoby to kierować przeciwko ewentualnym naruszcicielom tych roszczeń już na etapie samego zagrożenia naruszenia dobra (wariant 1 opisywanej zasady) lub zagrożenia powstania krzywdy (wariant 2 opisywanej zasady). Zauważyć można, że gdyby regułą tą stosować bardzo konsekwentnie w bardzo szerokim zakresie, prowadziłyby to do ograniczenia prawnie dopuszczalnej działalności wielu fabryk czy przedsiębiorstw.

zuje się trafnie w doktrynie, krzywda jedynie wówczas stanowi podstawę przyznania ochrony prawnej, jeżeli jej źródłem jest naruszenie normy postępowania, która chroni dane dobro osobiste (ewentualnie inne interesy prawne wskazane przez ustawodawcę – np. jednego z praw pacjenta)⁸⁴.

5.4. Naruszenie dóbr osobistych w wyniku niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania a zasada *neminem laedere*

Naruszenie dóbr osobistych oraz wywołanie krzywdy może nastąpić także na skutek niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania. Samo niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania (naruszenie treści zobowiązania) nie przesądza jednak o tym, że dane zachowanie było obiektywnie bezprawne (a o taką „wadliwość” chodzi zarówno

⁸³ Por. B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 465, nb 12.

⁸⁴ Zob. T. Grzeszak, *Dobro osobiste...*, s. 16–17.

w art. 24 § 1 zdanie pierwsze k.c., jak i art. 415 k.c.)⁸⁵. Naruszenie dobra osobistego i możliwość zakwalifikowania zdarzenia, z którego naruszenie to wynikło, jako czynu niedozwolonego wynikającego z bezprawnego zachowania, to dwa odrębne problemy⁸⁶. Podobnie dwoma odrębnymi problemami na tle reżimu deliktowego jest zakwalifikowanie zdarzenia, z którego wynika naruszenie danego dobra osobistego, jako czynu niedozwolonego oraz ocena zaistnienia wynikającej stąd krzywdy (por. uwagi wyżej).

szenie dobra osobistego, jak i wyrządzenie krzywdy – poprzez takie naruszenie dobra osobistego – może rodzić odpowiedzialność w reżimie deliktowym (w tym być podstawą roszczenia o zadośćuczynienie), lecz jedynie takie, w którym naruszenie dobra osobistego było następstwem czynu niedozwolonego⁸⁸.

Gdyby jednak przyjąć, że sam fakt naruszenia danego dobra osobistego lub sam fakt powstania krzywdy przesądza o obiektywnej bezprawności zachowania prowadzącego do niego, oznaczałoby to,

Naruszenie dobra osobistego i możliwość zakwalifikowania zdarzenia, z którego naruszenie to wynikło, jako czynu niedozwolonego wynikającego z bezprawnego zachowania, to dwa odrębne problemy.

Dla ustalenia odpowiedzialności deliktowej (a więc i majątkowej ochrony dóbr osobistych) konieczne jest zarówno stwierdzenie naruszenia dobra osobistego, jak i ustalenie, że naruszenie to wynikło z czynu niedozwolonego – a więc z zachowania bezprawnego (naruszającego powszechnie obowiązujące nakazy lub zakazy) oraz zawinionego (art. 415–416 k.c.) lub z innego stanu lub zdarzenia ujętego w hipotezie normy statuującej odpowiedzialność odszkodowawczą w reżimie deliktowym (np. art. 435 k.c.)⁸⁷. Nie każde bowiem naru-

że każde zachowanie polegające na niewykonaniu lub nienależyтым wykonaniu zobowiązania, które prowadziłyby do jednego z tych skutków, mogłyby być zakwalifikowane jako delikt. Byłoby bowiem naruszeniem obowiązku obowiązującego w sposób powszechny. Dokonywanie każdorazowej kwalifikacji postępowania naruszającego treść zobowiązania jako obiektywnie bezprawnego jedynie przez jego skutki mogłoby więc prowadzić do faktycznego rozszerzenia możliwości przyznawania zadośćuczynienia na dalsze jeszcze przypadki objęte odpowiedzialnością w reżimie kontraktowym⁸⁹. Dotyczyłoby to zwłaszcza drugiego wariantu opisywanej zasady w sytuacjach, gdy treść zobowiązania zmierza do ochrony lub zaspokojenia różnych interesów niemajątkowych wierzyciela związanych z jego dobrami osobistymi (np. tajemnicą

85 Zob. za wielu B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 461, nb 6; J. Sadowski, *Art. 24...*, nb 32, oraz M. Pazdan, *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny – komentarz*, t. 1. *Komentarz do art. 1–449¹¹*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020, s. 145–146, nb 1.

86 J. Jastrzębski, *Glosa...*, s. 163.

87 Tamże, s. 166. Zagadnienia związane z odpowiedzialnością na zasadzie ryzyka za naruszenie dóbr osobistych w reżimie deliktowym celowo zostaną w dalszych rozważaniach pominięte, aby nie komplikować w nadmiarze wyводу. Zwolennicy obowiązywania zasady *neminem laedere* każdorazowo rozważają ją bowiem na płaszczyźnie tej przesłanki odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy, jaką jest bezprawność.

88 J. Jastrzębski, *Glosa...*, s. 166.

89 Jak zauważa T. Grzeszak, *Zdrada...*, s. 609: „Gdyby ten sposób [oparty na zasadzie *neminem laedere*] ujmowania ochrony dóbr osobistych zwyciężył, wkrótce mogłyby być wydawane wyroki zasądzające zadośćuczynienie *ex contractu*, o ile tylko umowa zabezpieczała obiektywnie doniosły interes idealny, a naruszenie jej wywołało poczucie krzywdy”.

korespondencji, kultem pamięci osoby zmarłej), a więc ich naruszenie (przez niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania) powodować może szkodę niemajątkową⁹⁰. Byłoby to sprzeczne z wolą ustawo-

w przeciwnym kierunku – od ustalenia istnienia dobra prawnie chronionego do określenia, że z dobrem tym wiążą się nakazy lub zakazy obowiązujące powszechnie, aż do ustalenia, czy zostały one naruszone, a następnie

Sprzeczności zachowania z obowiązkiem istniejącym powszechnie nie można wywodzić z samego faktu, że bezpośrednim lub pośrednim jego skutkiem było naruszenie dobra osobistego lub powstanie krzywdy.

dawcy, zawężającego celowo przypadki naprawienia szkody niemajątkowej w reżimie kontraktowym do sytuacji szczególnych (istnienia specjalnej podstawy prawnej)⁹¹.

Podsumowując: także w wypadku niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania sprzeczności zachowania z obowiązkiem istniejącym powszechnie nie można wywodzić z samego faktu, że bezpośrednim lub pośrednim jego skutkiem było naruszenie dobra osobistego lub powstanie krzywdy (będące skutkiem naruszenia dobra osobistego)⁹². Rozumowanie w prawie deliktów powinno bowiem przebiegać

powstała po stronie poszkodowanego krzywdą. Jeszcze raz podkreślić więc należy, że sam skutek w postaci naruszenia cudzych dóbr prawnie chronionych ani sama tego konsekwencja w postaci krzywdy (jak też każdej innej szkody niemajątkowej) nie przesądzają o bezprawności deliktowej określonego zachowania.

5.5. Obowiązki zasady *neminem laedere* a dowodzenie przesłanek ochrony dóbr osobistych

Przyjęcie obowiązkiwania w prawie cywilnym jednego z dwóch wyżej wskazanych wariantów zasady *neminem laedere* rodziłoby też znaczne wątpliwości w sferze dowodzenia niemajątkowych i majątkowych przesłanek ochrony dóbr osobistych.

Jeżeli w wariantcie drugim o bezprawności działania naruszciciela miałyby przesądzać samo wystąpienie krzywdy (a więc to, że „każde postępowanie prowadzące do powstania krzywdy jest bezprawne”), pojawiałby się problem, jaki przeciwdwódom miałyby przeprowadzić naruszciciel. Mógłby on wykazywać, że jego postępowanie było zgodne z prawem („nie jest bezprawne”), ale jeżeli o bezprawności tego zachowania przesądzałyby sam skutek w postaci krzywdy, musiałby on niekiedy wykazywać także to, że krzywdą w rzeczywistości nie wystąpiła lub nie wynika z jego postępowania⁹³. To bowiem byłby stan, który przeszą-

90 Pojęcie „szkody niemajątkowej” w szerokim znaczeniu zostało tu użyte celowo, gdyż na tym tle pojawiałyby się problemy z odróżnieniem krzywdy wynikającej z naruszenia dobra osobistego od innych uszczerbków niemajątkowych wynikających z niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania. Co do takich sytuacji zob. za wielu M. Safjan, *Naprawienie krzywdy niemajątkowej w ramach odpowiedzialności ex contractu*, w: *Odpowiedzialność cywilna. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Adama Szpunara*, red. M. Pyziak-Szafnicka, Kraków 2004, s. 271.

91 Zob. za wielu M. Ciemiński, *Odszkodowanie...*, s. 28–43 i 145–153, oraz K. Kryla-Cudna, *Zadośćuczynienie...*, s. 50–51 (co do założeń kodeksu zobowiązań) oraz s. 55–60 (co do założeń kodeksu cywilnego).

92 Na tych samych zasadach dotyczyłoby to powstania innej szkody niemajątkowej (będącej skutkiem naruszenia innego interesu niemajątkowego, niż urzeczywistnionego w postaci dóbr osobistych).

93 Ewentualnie, że „miał szczególne uprawnienie do wyrządzenia szkody” (por. R. Kasprzyk, *Podstawa roszczenia przewencyjnego*, „Palestra” 1989, z. 3, s. 18–19).

dzałby o zgodności jego zachowania z prawem. Poszkodowanemu wygodniej byłoby zarazem wykazywać istnienie samej krzywdy, gdyż jej zaistnienie przesądzałoby automatycznie o bezprawności postępowania sprawy, które prowadziło do jej powstania. Twierdzenie poszkodowanego o istnieniu krzywdy musiałyby więc powodować, że analiza często skupiałaby się na jej wystąpieniu bądź nie, a nie na zgodności bądź nie danego postępowania z porządkiem prawnym⁹⁴.

przeciwdowód określony w art. 24 § 1 zdanie pierwsze k.c., że nie naruszył on dóbr osobistych powoda bezprawnie (skoro jego zachowanie polegające na wywołaniu krzywdy było bezprawne).

Jeszcze zaś prostsze rozumowanie istniałoby przy przyjęciu, że zasada *neminem laedere* dotyczy zakazu naruszania cudzych dóbr (wariant 1). Wówczas sam fakt naruszenia dobra przesądzałby o bezprawności zachowania prowadzącego do tego naruszenia⁹⁶.

Twierdzenie poszkodowanego o istnieniu krzywdy powodowałoby w praktyce, że analiza często skupiałaby się na jej wystąpieniu bądź nie, a nie na zgodności bądź nie danego postępowania z porządkiem prawnym.

Nawet przy konieczności obiektywnej oceny wystąpienia krzywdy byłoby to niezwykle trudne dowodowo. O jej wystąpieniu może bowiem *prima facie* przesądzać sam obiektywny fakt naruszenia połączony z twierdzeniami pokrzywdzonego⁹⁵.

Ponadto pojawiałoby się pytanie, czy istnienie przesłanki majątkowej ochrony dóbr osobistych – w postaci bezprawności wynikającej z zaistnienia krzywdy – przekładałoby się także na przesłanki niemajątkowej ochrony dóbr osobistych, niejako wyłączając

Oznaczałoby to, że samo wykazanie naruszenia dobra (przesłanki będącej elementem zdarzenia rodzącego odpowiedzialność) powodowałoby wykazanie bezprawności tego naruszenia.

W praktyce powodowałoby to: (1) przy przyjęciu pierwszego wariantu obowiązywania zasady *neminem laedere* bądź „złanie się” przesłanki naruszenia dobra osobistego, z przesłanką w postaci bezprawności działania polegającego na takim naruszeniu (przy przesłankach ochrony niemajątkowej), bądź (2) przy przyjęciu drugiego wariantu obowiązywania zasady *neminem laedere* „złanie się” przesłanki bezprawności z przesłanką w postaci szkody (przy przesłankach ochrony majątkowej). Jeżeli więc naruszenie dobra lub wystąpienie krzywdy miałyby przesądzać o bezprawności prowadzącego do jej wystąpienia działania naruszającego dane dobro osobiste, to prowadziłoby to do pozbawienia przesłanki bezprawności przy ochronie dóbr osobistych realnego znaczenia. Dotyczyłoby to przy tym zarówno ochrony majątkowej,

94 Zapewne w toku takiego postępowania marginalizowane byłoby też zagadnienie tego, czy dane dobro osobiste istnieje i czy zostało rzeczywiście naruszone. Na zagadnienie to zwraca uwagę zwłaszcza T. Grzeszak, *Dobro osobiste...*, s. 18 i n., oraz uzasadnienie wyroku SA w Szczecinie z 3 marca 2022 r., III APA 14/21, Legalis. Zob. też T. Grzeszak, B. Janiszewska, *Powrót do przyszłości. Refleksje o ochronie dóbr osobistych*, w: *Ius et Ratio. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Elżbiecie Skowrońskiej-Bocian*, red. W. Borysiak, J. Wierciński, A. Gołaszewska, M. Olechowski, Warszawa 2022, s. 113.

95 Zob. uwagi, które czyni H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 182 i tam wskazaną literaturę.

96 Por. rozważania, które czyni J. Wierciński, *Niemajątkowa ochrona czci*, Warszawa 2002, s. 147–148.

jak i ochrony niemajątkowej. Pojawiałyby się na tym tle także pytanie, czy nie dochodziłoby do pewnego „scalenia” przesłanek majątkowej i niemajątkowej ochrony dóbr osobistych.

(alternatywnie konstrukcji przerzucenia ciężaru dowodu) w art. 24 § 1 zdanie pierwsze k.c. sugeruje jednak to, że działanie polegające na naruszeniu dobra osobistego nie musi być automatycznie bezprawne,

Jeżeli naruszenie dobra lub wystąpienie krzywdy miałyby przesądzać o bezprawności prowadzącego do jej wystąpienia działania, to pozbawiałyby to przesłankę bezprawności znaczenia przy ochronie dóbr osobistych.

Ponadto przy ochronie niemajątkowej dóbr osobistych – przy przyjęciu zarówno wariantu pierwszego, jak i wariantu drugiego obowiązywania zasady *neminem laedere* (a więc tego, że o istnieniu bezprawności danego działania lub zaniechania naruszydźcia miałyby przesądzać sam fakt naruszenia dobra lub powstania krzywdy) – pojawiałyby się pytanie, po co właściwie ustawodawca ustanawia domniemanie bezprawności zagrożenia lub naruszenia dóbr osobistych w wypadku ich niemajątkowej ochrony, skoro taka bezprawność działania naruszydźcia wynikałaby już z zaistnienia naruszenia lub skutku naruszenia w postaci krzywdy (a więc majątkowej przesłanki ochrony dóbr osobistych)⁹⁷. W świetle takiej wykładni dowód naruszenia lub dowód powstania krzywdy przeprowadzony przez pokrzywdzonego byłby równoznaczny z wykazaniem bezprawności postępowania naruszydźcia. Istnienie konstrukcji domniemania

a ustawodawca, mając tego świadomość, dla polepszenia sytuacji poszkodowanego wyraźnie wskazał, iż to sprawca – jeżeli chce zwolnić się ze skutków związanych z takim naruszeniem – musi udowodnić, iż jego zachowanie w danym przypadku było zgodne z prawem (np. nie naruszało żadnego nakazu i zakazu związanego z tym dobrem).

5.6. Optymalizacyjny charakter ochrony dóbr osobistych a zasada *neminem laedere*

Tak jak wskazano w pkt 5.3 orzecznictwie i doktrynie spotykany jest pogląd, że bezprawne jest każde działanie naruszające dobra osobiste, jeżeli nie zachodzi żadna ze szczególnych okoliczności, które takie działanie usprawiedliwiają⁹⁸. Rozumowanie to oddaje sens pierwszego z wariantów obowiązywania zasady *neminem laedere* („każde naruszenie dobra jest bezprawne”). Zawodzi ono jednak w sytuacjach, gdy dobra osobiste pozostają ze sobą w konflikcie, a zwłaszcza

97 Jak zauważa trafnie J. Wierciński, *Niemajątkowa...*, s. 150: „Jeżeli przyjmie się koncepcję bezprawności ze względu na skutek, to zamieszczenie [w art. 24 k.c.] tego zwrotu [»chyba że«] było niepotrzebne. Tak rozumiana bezprawność wynika przecież z faktu naruszenia. Dowód naruszenia przeprowadzony przez powoda jest równoznaczny z tak rozumianą bezprawnością. Realizuje się ona niejako automatycznie. Dlatego dodatkowe jego wzmacnianie zwrotem »chyba że« byłoby niepotrzebne dla osiągnięcia skutku przerzucenia ciężaru dowodu na pozwanego”.

98 Por. w orzecznictwie np. wyrok SN z 19 października 1989 r., II CR 419/89, OSPiKA 1990, z. 11, poz. 377 (w którym uznano, że: „Za bezprawne uważa się każde działanie naruszające dobro osobiste, jeżeli nie zachodzi żadna szczególna okoliczność usprawiedliwiająca takie działanie [...]”); uzasadnienie wyroku SN z 23 maja 2013 r., IV CSK 664/12, Legalis; wyrok SN z 11 maja 2007 r., I CSK 47/07, Legalis. Co do poglądów doktryny zob. przyp. 77.

wówczas, gdy zachowania naruszające cudze dobra osobiste są jednocześnie wykonywaniem przez daną jednostkę jej praw osobistych o charakterze konstytucyjnym, np. wolności słowa czy wolności prasy. W wielu przypadkach ocena wystąpienia bezprawności naruszenia dóbr osobistych wymaga balansowania wchodzących w rachubę dóbr i wartości przy uwzględnieniu wszystkich okoliczności faktycznych i prawnych danego przypadku⁹⁹. W przypadku przyznania w okolicznościach danej sprawy większej wagi i znaczenia innej wartości pozostającej w konflikcie z prawem osobistym uprawnionego, działania podjęte w celu realizacji tej wartości (stanowiące zarazem źródło naruszenia dobra osobistego) nie będą bezprawne¹⁰⁰. Nie będą one też bezprawne tylko z tego względu, że ich skutkiem będzie powstanie krzywdy po stronie osoby, której dobra zostały naruszone. Stwierdzenie, zgodnie z którym działanie naruszcyciela jest tylko dlatego bezprawne, że jego skutkiem jest naruszenie dobra osobistego (wariant 1) lub wynikająca z tego faktu krzywda (wariant 2), przesądzałyby *ex ante* o wyniku takiego „ważenia praw” i w praktyce mogłyby wielokrotnie pozbawiać naruszcyciela możliwości wykonywania jego konstytucyjnie gwarantowanych uprawnień.

5.7. Problematyka tzw. szkód bagatelnych

Przyjęcie, że w zakresie ochrony dóbr osobistych obowiązuje zasada *neminem laedere*, mogłoby stwarzać także problemy na tle tzw. szkód bagatelnych. Funkcjonowanie człowieka w społeczeństwie niewątpliwie prowadzi do interakcji z innymi ludźmi, które mogą być potencjalnym źródłem odpowiedzialności deliktowej¹⁰¹. Truizmem jest jednak stwierdzenie, że nie wszystkie z tych interakcji, a więc i zachowania innych ludzi, odbierane są przez nas jako przyjazne, uprzejme lub miłe. Często budzą naszą irytację, złość czy obrzydzenie. Każda osoba narażona jest zresztą

podczas swego życia na różnorodne niedogodności (np. wdychanie dymu papierosowego w kolejce na koncert, szturchnięcia w tłoku w drodze do pracy metrem etc.). Jednocześnie nie wszystkie z nich dają się wytłumaczyć faktem wyrażenia przez poszkodowanego zgody na takie naruszenie¹⁰². Mogą one rodzić ingerencję w sferę „indywidualnych wartości świata uczuć, życia psychicznego człowieka” niezależnie od tego, czy miały charakter umyślny. Zdarzenia te mogą więc prowadzić zarówno do naruszenia dóbr osobistych (wariant 1), jak i do powstania krzywdy (wariant 2) po stronie poszkodowanego (subiektywnie nieraz bardzo znaczących rozmiarów). Każdy system prawny musi jednak odstępować od ochrony naruszeń dóbr prawnie chronionych, jeżeli mają one nieznaczny („marginalny”) rozmiar. Dopóki ingerencje te nie przekraczają pewnego – akceptowalnego wedle ocen społecznych – poziomu, dopóty brak jest podstaw do reakcji na takie naruszenia ze strony systemu prawnego¹⁰³. Inne rozwiązanie byłoby bowiem nieracjonalne społecznie i ekonomicznie oraz ograniczałoby w zbyt szerokim zakresie swobodę postępowania jednostek w społeczeństwie. „Wypadki bagatelne” nie rodzą więc roszczeń¹⁰⁴. Przykładem może być tu wdychanie dymu papierosowego albo spalin samochodowych, które

102 Co można byłoby próbować uzasadniać np. w zakresie zgody na naruszenie integralności cielesnej w godzinach szczytu przy wejściu do metra. Wówczas można twierdzić, że dana osoba wyraża domniemaną zgodę na potencjalne naruszenia przez sam fakt obecności w określonym miejscu w okresie znacznego nagromadzenia innych osób.

103 Por. J. Sadowski, *Art. 23 [Ochrona dóbr osobistych]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. serii K. Osajda, red. tomu W. Borysiak, edycja 31, Legalis/el. 2023, nt 53, a także szerokie rozważania, które czynią J. Sadowski, *Art. 24...*, nt 13; H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 179–184, oraz K. Mularski, *Art. 445 [Zadośćuczynienie pieniężne]*, w: *Kodeks cywilny, t. 2. Komentarz*, *Art. 353–626*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022, s. 976–977, nb 3.

104 Zob. wyrok SN z 23 maja 2002 r., IV CKN 1076/00, OSNC 2003, nr 9, poz. 121; por. też wcześniej stan faktyczny wyroku SN z 16 stycznia 1976 r., II CR 692/75, OSNC 1976, nr 11, poz. 251. W doktrynie por. B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 466, nb 13; P. Machnikowski, *Art. 24...*, s. 67, nb 3; K. Mularski, *Art. 445...*, s. 976–977, nb 3; P. Księżak, *Art. 23*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Przytak-Szafnicka,

99 Por. H. Koziol, *Conclusions*, w: *Unification of Tort Law: Wrongfulness*, red. H. Koziol, The Hague–London–Boston 1998, s. 133.

100 Por. uwagi, które czyni J. Sadowski, *Art. 24...*, nb 38–43.

101 Por. przykłady, które podają R. Kasprzyk, *Podstawa...*, s. 19; H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 181–184, oraz P. Machnikowski, *Art. 24...*, s. 67, nb 3.

są obiektywnie zarówno naruszeniem zdrowia danej osoby, jak i mogą obiektywnie wywoływać krzywdę, ale nie mogą być kwalifikowane automatycznie jako bezprawne, tylko dlatego, że ich skutkiem jest właśnie takie naruszenie lub krzywda¹⁰⁵.

De lege lata takie naruszenia „bagatelne”, które nie przekraczają społecznie dopuszczalnego poziomu, niewątpliwie obiektywnie mają miejsce, lecz nie rodzą roszczeń zarówno o charakterze niemajątkowym, jak i o charakterze majątkowym z tego względu, że należy kwalifikować je jako zgodne z prawem (co

przypadkach naruszenia dóbr osobistych (przy założeniu, że rzeczywiście one w danym wypadku zaistniały) oraz ewentualnej wynikającej stąd krzywdy. Przy przyjęciu jednak obowiązującego w zakresie ochrony dóbr osobistych zasady *neminem laedere* (zarówno w jej wariacie pierwszym, jak i wariacie drugim) trudniej byłoby uzasadnić, dlaczego w takich przypadkach osoba pokrzywdzona nie miałaby mieć żadnych roszczeń do naruszcyciela. Sam fakt naruszenia dobra (wariant pierwszy) lub powstania krzywdy (wariant drugi) przesądzałby bowiem o bezprawności

Ocena wystąpienia bezprawności naruszenia dóbr osobistych wielokrotnie wymaga balansowania wchodzących w rachubę dóbr i wartości przy uwzględnieniu okoliczności faktycznych i prawnych danego przypadku.

wyraża zasada *de minimis non curat praetor*) w braku przekroczenia akceptowanego społecznie poziomu¹⁰⁶. Brak bezprawności działania naruszającego powoduje w takich „sytuacjach bagatelnych” brak naruszenia praw osobistych mimo istniejącego w takich

P. Książak, Warszawa 2014, s. 275–276, nb 20. W literaturze porównawczej zob. H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 179.

105 H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 175 i 183.

106 Ewentualnie twierdzić można, że nie jest wówczas spełniona przesłanka naruszenia dobra osobistego (por. P. Machnikowski, *Art. 24...*, s. 67, nb 3) lub naruszenia (dobra osobistego) w rozumieniu art. 24 § 1 zdanie drugie k.c. (por. B. Janiszewska, *Art. 24...*, s. 465–466, nb 13). Wydaje się jednak, że o ile następuje wówczas naruszenie dobra osobistego, to prawo osobiste je chroniące nie zostaje naruszone w braku bezprawności takiego naruszenia. Szersze uzasadnienie tego stanowiska przekraczałoby ramy opracowania. W doktrynie i orzecznictwie spotkać można również inne koncepcje co do podstaw prawnych wyłączenia roszczeń pokrzywdzonego w takich sytuacjach (por. K. Mularski, *Art. 445...*, s. 977, nb 3, oraz najnowszy wyrok SN z 26 kwietnia 2023 r., II CSKP 974/22, Legalis).

działania naruszcyciela i stąd o możliwości podnoszenia przez niego potencjalnych roszczeń niemajątkowych i majątkowych względem sprawcy szkody¹⁰⁷. Sąd rozpatrujący taką sprawę musiałby więc poszukiwać innej podstawy prawnej oddalenia ewentualnych roszczeń powoda niż sam fakt braku bezprawności postępowania naruszcyciela.

5.8. Wysoki stopień ogólności obowiązków wynikających z zasady *neminem laedere*

W doktrynie wskazuje się, że skutkiem braku ogólnej normy wyrażonej w zasadzie *neminem laedere* miałyby być „liczne luki w regulacji prawnej” stanowiącej podstawę ustalania deliktowej odpowiedzialności odszkodowawczej¹⁰⁸. Bez istnienia tej zasady miałyby więc nie być możliwe dookreślenie zachowań

107 Inną kwestią byłyby wówczas rozmiary takiej krzywdy lub jej rzeczywiste obiektywne wystąpienie, które podlegałyby oczywiście każdorazowej ocenie sądu.

108 B. Lackoroński, *Art. 415...*, s. 520, nb 13–14.

niezgodnych z porządkiem prawnym. Problemem związanym z zasadą „nieszkodzenia nikomu”, w kontekście ochrony dóbr osobistych (podobnie zresztą, jak w kontekście innych dóbr oraz interesów prawnie chronionych), jest jednak jej niezwykle wysoki stopień ogólności (pomijając nawet niejednoznaczność

Dotyczy to również tego „wariantu” obowiązywania opisywanej zasady, zgodnie z którym w systemie prawnym istniałby ewentualny obowiązek ochrony podmiotu trzeciego przed powstaniem w jego dobrach osobistych krzywdy (por. pkt 2.2 wyżej)¹¹². Tutaj również należałoby określić w sposób bardziej szczegółowy

Każdy system prawny musi odstępować od ochrony naruszeń dóbr prawnie chronionych, jeżeli mają one nieznaczny rozmiar.

zakresu jej zastosowania i to, że rozumie się przez nią różne konstrukcje prawne – por. uwagi wyżej w pkt 2)¹⁰⁹. Gdyby traktować ją jako normę postępowania, z której miałyby być wywodzone konkretne obowiązki odnoszące się do zachowań nakazanych i zakazanych, to bardzo ogólne określenie kręgu jej adresatów [„każdy, kto może naruszyć cudze dobro” (wariant 1) lub „każdy kto może wyrządzić krzywdę innym” (wariant 2)] oraz zakresu normowania [„każde postępowanie naruszające cudze dobro” (wariant 1) lub „każde postępowanie wyrządzające krzywdę” (wariant 2)] byłoby mało operatywne w praktyce. Tak rozumiana zasada *neminem laedere* jest więc zbyt ogólna, aby móc na jej podstawie precyzyjnie chronić dobra osobiste¹¹⁰. Zasada ta jest tak szeroka, a jej kontury tak „rozmażane”, że można na jej podstawie przyjąć bezprawność dowolnego zachowania, z którego zaistnieniem byłoby powiązane przyczynowo naruszenie danego dobra (wariant 1) lub wystąpienie krzywdy (wariant 2). Wyjątkiem byłoby chyba jedynie wyraźne wskazanie w przepisie prawa danego postępowania jako dozwolonego. Użyteczność posługiwania się tą zasadą jest więc wątpliwa¹¹¹.

zakres nakazów i zakazów mogących wynikać z tej normy. Ponadto obowiązek, którego treścią byłoby nieprzeszkodzenie naruszeniu dóbr osobistych osoby trzeciej lub powstaniu krzywdy po jej stronie, trudno jest nie tylko wyprowadzić przy ochronie niemajątkowej z art. 24 k.c., lecz także przy ochronie majątkowej z innych przepisów kodeksu cywilnego odnoszących się do prawa deliktów (np. art. 415 czy art. 439 k.c.)¹¹³.

prawa cywilnego, t. 3. *Zobowiązania – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Ossolineum 1981, s. 534: „zbyt daleko szłoby konstruowanie w prawie polskim bliżej nie sprecyzowanego obowiązku »nieuczynienia drugiemu szkody«; podobnie wskazuje P. Machnikowski, *Odpowiedzialność za własne czyny*, w: *System prawa prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018, s. 419, nb 116 („[...] stopień nieokreśloności tego obowiązku jest tak duży, że trudno oczekiwać, by pojęcie to było operatywne”). Zob. też M. Kaliński, *Szkoda...*, s. 37–38.

- 112 Zagadnienie obowiązywania zasady *neminem laedere* w tej jej „postaci” zostało omówione szerzej w innym miejscu – por. W. Borysiak, *Naruszenie zasad solidarności społecznej jako podstawa odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy*, w: *Solidarność i dobro wspólne jako wartości w prawie*, red. D. Bach-Golecka, Warszawa 2021, s. 384–387.
- 113 Jak zauważa B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Cywilna odpowiedzialność deliktowa...*, s. 732: „[...] Sam fakt spowodowania uszczerbku nie jest wystarczający do powstania obowiązku odszkodowawczego, tym bardziej przeto nieprzeszkodzenie powstaniu szkody u osoby trzeciej nie jest dostateczną podstawą do obciążenia obowiązkiem

109 Jak wskazuje więc trafnie w prawie szwajcarskim R. Brehm, *Art. 41...*, s. 45, nb 43, zasada ta jest zbyt niejasna i nie pozwala dookreślić tego, jakie zachowania są bezprawne.

110 Tak też T. Grzeszak, *Dobro osobiste...*, s. 16.

111 Takie twierdzenie spotkać można zresztą w literaturze; por. W. Czachórski, *Czyny niedozwolone*, w: *System*

Trudno jest uznać, że każda osoba musiałaby dbać w praktyce bardziej o dobra osobiste osób trzecich niż o swoje własne.

5.9. Inne potencjalne argumenty przemawiające przeciwko użyteczności zasady *neminem laedere* przy ochronie dóbr osobistych

Na ewentualną ograniczoną użyteczność zasady *neminem laedere* w zakresie ochrony dóbr osobistych może wskazywać ponadto brak enumeratywnego katalogu tych dóbr. Przykładowo w zakresie prawa rzeczowego istnienie i „kontury” poszczególnych praw podmiotowych są zazwyczaj bez większego wysiłku

O wiele trudniej jest dostrzec wszelkie możliwe do zaistnienia dobra osobiste oraz postępować w ten sposób, aby ich nie naruszyć i nie wyrządzić w ten sposób krzywdy innym podmiotom¹¹⁵. W skład katalogu dóbr osobistych wchodzi bowiem dobra osobiste, których istnienie i kontury mogą wydawać się kontrowersyjne¹¹⁶. Tym bardziej przemawia to za koniecznością konkretyzacji w określonych przypadkach norm postępowania, a nie jedynie za oparciem bezprawności danego postępowania na skutku w postaci naruszenia dokładniej niesprecyzowanego dobra osobistego lub wynikającego z tego naruszenia skutku w postaci krzywdy.

W kontekście ochrony dóbr osobistych jednym z problemów związanych z zasadą *neminem laedere* jest jej niezwykle wysoki stopień ogólności.

dostrzegalne dla osób trzecich i stąd „dość łatwo” jest wymagać w praktyce ich przestrzegania oraz tego, aby ich nie naruszyć ani nie wyrządzić w nich szkody¹¹⁴.

odszkodowawczym osoby biernie się zachowującej”. Istnienie ewentualnego obowiązku do działania nakierowanego na uniknięcie powstania szkody w majątku osoby trzeciej jest również odrzucane w prawie porównawczym – por. np. w prawie niemieckim E. Deutsch, *Allgemeines Haftungsrecht*, Köln–Berlin–Bonn–München 1996, s. 68 ([...] *es keine allgemeine Pflicht gibt, andere vor Schaden zu bewahren*); H. Lange, G. Schiemann, *Schadenersatz*, Tübingen 2003, s. 154 (*Eine allgemeine Pflicht, andere vor Schaden zu bewahren, gibt es nicht*); w prawie austriackim H. Koziol, *Österreichisches Haftpflichtrecht*..., s. 311, nb 75; w prawie szwajcarskim K. Otfinger, E.W. Stark, *Schweizerisches Haftpflichtrecht*, t. 1. *Allgemeiner Teil*, Zürich 1995, s. 128 ([...] *kennt unsere Rechtsordnung keine ausservertragliche privatrechtliche Pflicht des Ausenstehenden, zugunsten Dritter für die Abwendung eines Schadens oder einer Gefahr oder gar zur Rettung aus einer Gefahr tätig zu werden*).

114 H. Koziol, *Wrongfulness under Austrian Tort Law*, w: *Unification of Tort Law: Wrongfulness*, red. H. Koziol, The Hague–London–Boston 1998, s. 15: [...] *their content has reasonably*

Wskazać też należy, że w zakresie odpowiedzialności deliktowej przyjęcie obowiązywania zasady *neminem laedere* stanowiłoby odwrócenie zasady *casum sentit dominus*, która jest aksjologicznym punktem wyjścia dla myślenia o odpowiedzialności odszkodowawczej (także w zakresie naprawienia szkody

clear contours, so that the protected sphere is discernible to third parties [...]. Tak też E. Karner, w: *Digest*..., s. 115, nb 3.

115 Por. uwagi, które na tle § 823 ust. 1 k.c.n. czyni w prawie niemieckim: J. Hager, § 823 [*Schadenersatzpflicht*], w: J. von Staudingers *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen*, t. 2. *Recht der Schuldverhältnisse § 823 A–D (Unerlaubte Handlungen 1 – Rechtsgüter und Rechte; Persönlichkeitsrecht; Gewerbebetrieb)*, red. H.P. Mansel, Berlin 2017, s. 59; a w prawie austriackim H. Koziol, *Wrongfulness*..., s. 16.

116 Co do przykładów takich dóbr zob. szerzej w doktrynie T. Grzeszak, *Dobra osobiste*..., s. 7 i n.; B. Janiszewska, *Art. 23 [Dobra osobiste człowieka]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1. *Część ogólna, cz. 1 (art. 1–55⁴)*, red. J. Gudowski, Warszawa 2021, s. 367–372, nb 16–20. Zob. też co do braku ochrony deliktowej niektórych dóbr oraz interesów na tle prawa niemieckiego: G. Wagner, § 823..., nb 354–360.

niemajątkowej)¹¹⁷. O jej pierwotnym znaczeniu dla tej dziedziny prawa świadczy to, że w systemie prawnym, w którym brak byłoby jakichkolwiek reguł odnoszących się do odpowiedzialności odszkodowawczej, każda osoba, która poniosła szkodę niemajątkową, musiałaby sama ponieść jej konsekwencje¹¹⁸. Punktem wyjścia regulacji prawa deliktów jest bowiem założenie, że każdy ponosi skutki szkód powstałych w swoim majątku lub innych dobrach samodzielnie, a wyjątkiem od tego jest zasada, gdy na podstawie

przepisu prawa odpowiedzialność za taką szkodę przeniesiona jest na inny podmiot¹¹⁹.

6. Podsumowanie

Na tle ochrony dóbr osobistych szczególnie widoczne są wszystkie problemy dogmatyczne, które powstałyby w przypadku przyjęcia w polskim systemie prawnym zasady *neminem laedere*. Przyjęcie obowiązująca tej zasady w odniesieniu do ochrony dóbr osobistych musiałoby prowadzić faktycznie w prak-

Zasada ta jest tak szeroka, a jej kontury tak „rozmażane”, że można na jej podstawie przyjąć bezprawność dowolnego zachowania, z którego zaistnieniem byłoby powiązane naruszenie dobra lub wystąpienie krzywdy.

117 Co do podstawowego znaczenia zasady *casum sentit dominus* dla odpowiedzialności deliktowej oraz aksjologicznych jej podstaw por. szerzej w prawie niemieckim: K. Larenz, C.W. Canaris, *Lehrbuch...*, s. 351; w prawie szwajcarskim: K. Oftinger, E.W. Stark, *Schweizerisches Haftpflichtrecht...*, s. 9–10, oraz w prawie austriackim na tle wyraźnego brzmienia § 1311 k.c.a.: R. Welsler, B. Zöchling-Jud, *Grundriss des bürgerlichen Rechts*, t. 2. *Schuldrecht-Allgemeiner Teil, Schuldrecht-Besonderer Teil, Erbrecht*, Wien 2015, s. 357; na tle porównawczym por. H. Koziol, *Basic Questions...*, s. 1–4, oraz H. Koziol, *Rechtsvergleichende Schlussbemerkungen...*, s. 767 oraz 781–785.

118 Dotyczy to również konsekwentnie prawa polskiego. Jak zauważa trafnie K. Ludwichowska-Redo, *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus polnischer Sicht*, w: *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus rechtsvergleichender Sicht*, red. H. Koziol, Wien 2014, s. 187: *Obwohl die »casum sentit dominus«-Regel in keiner Bestimmung des polnischen Zivilgesetzbuchs [...] vorkommt, ist ihre Bedeutung als grundlegendes Prinzip des polnischen Schadenersatzrechts unbestritten. Zweifellos können Schäden auf andere Personen als den Geschädigten nur dann überwältigt werden, wenn bestimmte Gründe dies rechtfertigen.*

tyce do uznania, że każdy, kto naruszy cudze dobra (wariant 1) lub wyrządzi komukolwiek obiektywnie krzywdę (wariant 2), musiałby za nią odpowiadać. Zwłaszcza przyjęcie założenia, że każda zmiana w stanie psychicznym człowieka jest krzywdą, a działanie prowadzące do wywołania takiego stanu u danego podmiotu jest *per se* bezprawne, jako postępowanie sprzeczne z normą zakazującą wyrządzania takiej krzywdy, prowadziłyby do znacznych komplikacji konstrukcyjnych w sferze przesłanek ochrony dóbr osobistych.

119 Zob. na tle regulacji art. 1:101 ust. 1 PETL uwagi, które czyni H. Koziol, *Basic Norm*, w: *Principles of European Tort Law. Text and Commentary*, Wien–New York 2005, s. 19. Jak zauważa ten sam autor za K. Oliphantem: *Keine Zweifel daran, dass alle Rechtsordnungen vom Grundsatz »casum sentit dominus« ausgehen* – H. Koziol, *Rechtsvergleichende Schlussbemerkungen...*, s. 782. Por. też P. Apathy, *Schadenersatzrecht, allgemeiner Teil*, w: P. Apathy, A. Riedler, *Bürgerliches Recht*, t. 3. *Schuldrecht. Besonderer Teil*, Wien 2015, s. 193.

Prostsze niż uznanie obowiązywania zasady *neminem laedere* byłoby przyjęcie założenia, że ustawodawca, chroniąc określone dobra osobiste, ustanawia nakazy i zakazy postępowania z nimi. Część z nich określona jest wprost w przepisach prawa, a część

do ograniczenia sytuacji, w których zachowania podmiotów prawa cywilnego prowadziłyby do naruszenia cudzych dóbr lub powstawania szkód w dobrach prawnie chronionych¹²⁰. Można ją stąd uznać bądź – za Jerzym Wróblewskim – jako „postulat prawa”¹²¹,

Przyjęcie obowiązywania zasady *neminem laedere* stanowiłoby odwrócenie zasady *casum sentit dominus*, która jest aksjologicznym punktem wyjścia dla myślenia o odpowiedzialności odszkodowawczej.

może być wywnioskowana z norm wyprowadzonych z tych przepisów w drodze reguł inferencyjnych – przede wszystkim dyrektyw instrumentalnego nakazu

bądź – za przedstawicielami poznańsko-szczecińskiej szkoły teorii prawa – jako „zasadę prawną w znaczeniu opisowym (niedyrektywalnym)”¹²². Obowiązek nie-

Na tle ochrony dóbr osobistych szczególnie widoczne są wszystkie problemy dogmatyczne, które powstawałyby w przypadku przyjęcia w polskim systemie prawnym zasady *neminem laedere*.

i zakazu. Normy te są często wyznaczane *ad casum*, a dookreślają je wiedza i zasady doświadczenia życiowego, na podstawie których można określić, w jaki sposób nakazane jest każdemu w danej sytuacji działać, aby nie naruszyć określonych dóbr osobistych drugiego i nie wyrządzić mu krzywdy. Zbędne jest więc odwoływanie się do zasady *neminem laedere*.

Wskazane uwagi, odbierające zasadzie *neminem laedere* znaczenie prawne (jako źródła nakazów i zakazów obowiązujących powszechnie) także w sferze ochrony dóbr osobistych, nie oznaczają jednak, że nie może ona stanowić dla ustawodawcy „ogólnej normy programowej” w tym znaczeniu, że powinien on tworzyć normy prawne w taki sposób, aby dążyć

do ograniczenia sytuacji, w których zachowania podmiotów prawa cywilnego prowadziłyby do naruszenia cudzych dóbr oraz nieszkodzenia innym może być uznany przede wszystkim za postulat harmonijnego współżycia jednostek w społeczeństwie,

120 Por. J.M. Kondek, *Bezprawność...*, s. 75. Podobnie m.in. W. Warkałło, *Odpowiedzialność...*, s. 240; M. Wałachowska, *Art. 415, w: Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3. *Zobowiązania. Część ogólna (art. 353–534)*, red. M. Frasz, M. Habdas, Warszawa 2018, s. 412, nb 28 („zasada kierunkowa”).

121 Por. szerzej J. Wróblewski, *Prawo obowiązujące...*, s. 21–23.

122 Por. szerzej Z. Ziemiński, *Wyjaśnienia wstępne...*, s. 24–25, oraz M. Zieliński, *Rola pojęcia „zasad prawa” w prawoznawstwie polskim*, w: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974, s. 28 i n.

a jego spełnienie może być kwalifikowane jako nakaz moralny, a nie obowiązek prawny czy zobowiązanie *ex lege* w ścisłym znaczeniu tego terminu¹²³. Takie właśnie rozumienie tej zasady jest zresztą najbliższe temu, co chciał wyrazić Ulpijan w Księdze Reguł*.

Bibliografia

- Apathy P., *Schadenersatzrecht, allgemeiner Teil*, w: P. Apathy, A. Riedler, *Bürgerliches Recht*, t. 3. *Schuldrecht. Besonderer Teil*, Wien 2015, s. 193–235.
- Banaszczyk Z., *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny – komentarz*, t. 1. *Komentarz do art. 1–449¹¹*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020, s. 1437–1456.
- von Bar Ch., *The common European Law of Torts*, t. 1, Oxford 1998.
- Bickenbach J.E., *Law and Morality*, „*Law and Philosophy*” 1989, nr 3, s. 291–300.
- Bogucki O., Choduń A., *Zasady prawa – źródła prawa i źródła nieporozumienia*, w: *Źródła prawa w Rzeczypospolitej Polskiej: w 15 lat po wejściu w życie Konstytucji z 2 kwietnia 1997 roku*, red. A. Bałaban, J. Ciapała, P. Mijał, Szczecin 2013, s. 69–78.
- Borysiak W., *Bezprawność jako sprzeczność z zasadami współzycia społecznego w orzecznictwie sądów powszechnych*, w: *Ius Redigere in Artem. Księga XXX-lecia Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości*, red. M. Romanowski, P. Sobczyk, M. Wielec, Warszawa 2022, s. 32–73.
- Borysiak W., *Glosa do wyroku SN z 2 lutego 2003 r., III CK 430/03*, „*Przegląd Sądowy*” 2008, nr 1, 174–184.
- 123 Tak trafnie W. Warkało, *Odpowiedzialność...*, s. 240. Podobnie wskazano w uzasadnieniu wyroku SA w Warszawie z 5 grudnia 2018 r., I ACA 1125/17, LEX nr 2604024: „Nie można [...] sprowadzać kwestii samego definiowania dóbr osobistych, a tym samym ich ochrony, do zasady nieszkodzenia *neminem laedere*. Taka zasada, jako zasada moralna, obowiązuje w życiu społecznym, ale nie przekłada się wprost na obowiązki prawne wynikające z ochrony dóbr osobistych, a w szczególności do powstania obowiązku kompensacji pieniężnej wyrządzonych szkód niemajątkowych”.
- * W przygotowaniu niniejszego opracowania wykorzystano wyniki badań prowadzonych w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki o nr 2015/17/D/H55/00739. Tekst artykułu jest znacznie poszerzoną wersją referatu *Zasada neminem laedere a ochrona dóbr osobistych osoby fizycznej*, wygłoszonego w dniu 24 maja 2018 r. na konferencji „Naruszenie dobra osobistego i zadośćuczynienie”, na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- Borysiak W., *Naruszenie zasad solidarności społecznej jako podstawa odpowiedzialności deliktowej za czyn własny na zasadzie winy*, w: *Solidarność i dobro wspólne jako wartości w prawie*, red. D. Bach-Golecka, Warszawa 2021, s. 365–400.
- Brehm R., *Art. 41*, w: *Berner Kommentar. Kommentar zum schweizerischen Privatrecht. Das Obligationenrecht. Allgemeine Bestimmungen. Die Entstehung durch unerlaubte Handlungen. Artikel 41–61 OR*, Bern 2021, s. 1–188.
- Brun P., Quézel-Ambrunaz Ch., *French Tort Law Facing Reform*, „*Journal of European Tort Law*” 2013, nr 1, s. 78–94.
- Brüggemeier G., *Haftungsrecht. Struktur, Prinzipien, Schutzbereich. Ein Beitrag zur Europäisierung des Privatrechts*, Berlin–Heidelberg–New York 2006.
- Brüggemeier G., *Protection of personality rights in the law of delict/torts in Europe: mapping out paradigms*, w: *Personality Rights in European Tort Law*, red. G. Brüggemeier, A. Colombi Ciacchi, P. O’Callaghan, Cambridge 2010, s. 5–37.
- Canaris C.W., *Schutzgesetze, Verkehrspflichten, Schutzpflichten*, w: *Festschrift für Karl Larenz zum 80. Geburtstag am 23. April 1983*, red. C.W. Canaris, U. Diederichsen, München 1983, s. 27–110.
- Chauvin T., Stawicki T., Winczorek P., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2021.
- Ciemiński M., *Odszkodowanie za szkodę niemajątkową w ramach odpowiedzialności ex contractu*, Warszawa 2015.
- Czajkowska-Dąbrowska M., *Kilka uwag na temat praw podmiotowych osobistych*, „*Państwo i Prawo*” 1987, z. 7, s. 87–91.
- Czachórski W., *Czyny niedozwolone*, w: *System prawa cywilnego*, t. 3. *Zobowiązania – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Ossolineum 1981, s. 517–713.
- Deliyannis J., *La notion d’acte illicite. Considéré en sa qualité d’élément de la faute délictuelle*, Paris 1952.
- Deutsch E., *Allgemeines Haftungsrecht*, Köln–Berlin–Bonn–München 1996.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie – tekst i przekład*, t. 1. *Księgi 1–4*, red. T. Palmirski, Kraków 2013.
- Długoszewska-Kruk I. *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2023, s. 907–911.
- Domat J., *Les Loix civiles dans leur ordre naturel, le droit public et legum delectus*, Paris 1778.
- Dubis W. *Art. 415 [Wina]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023, s. 942–952.
- Dybowski T., *Świadczenie*, w: *System prawa cywilnego*, t. 3. *Zobowiązania – część ogólna*, cz. 1, red. Z. Radwański, Ossolineum 1981, s. 71–308.
- Esser J., Weyers H.-L., *Schuldrecht*, t. 2. *Besonderer Teil*, cz. 2. *Gesetzliche Schuldverhältnisse*, Heidelberg 2000.

- Fabricius F., *Zur Dogmatik des „sonstigen Rechts“ gemäß § 823 Abs. I BGB*, „Archiv für die civilistische Praxis“ 1961, t. 160, nr 4–5, s. 273–336.
- Fikentscher W., Heinemann A., *Schuldrecht. Allgemeiner und Besonderer Teil*, Berlin–Boston 2017.
- Gawlik B., *Ochrona dóbr osobistych. Sens i nonsens koncepcji tzw. praw podmiotowych osobistych*, „Zeszyty Naukowe UJ” 1985, nr 41, s. 123–141.
- Gawlik B., *Umowa know-how. Zagadnienia konstrukcyjne*, Kraków 1974.
- Giaro T., *Czy w przewidywalnej przyszłości powstanie europejskie prawo zobowiązań?*, „Forum Prawnicze” 2010, nr 1, s. 66–88.
- Grzeszak T., *Dobro osobiste jako dobro zindywidualizowane*, „Przegląd Sądowy” 2018, nr 4, s. 7–41.
- Grzeszak T., *Zdrada małżeńska a naruszenie dóbr osobistych w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, „Monitor Prawniczy” 2019, nr 11, s. 607–610.
- Grzeszak T., Janiszewska B., *Powrót do przyszłości. Refleksje o ochronie dóbr osobistych*, w: *Ius et Ratio. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Elżbiecie Skowrońskiej-Bocian*, red. W. Borysiak, J. Wierciński, A. Gołaszewska, M. Olechowski, Warszawa 2022, s. 108–125.
- Grzybowski S., *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957.
- Hager J., § 823 [Schadenersatzpflicht], w: *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen*, t. 2. *Recht der Schuldverhältnisse § 823 A–D (Unerlaubte Handlungen 1 – Rechtsgüter und Rechte; Persönlichkeitsrecht; Gewerbebetrieb)*, red. H.P. Mansel, Berlin 2017, s. 56–556.
- Honoré T., *The Dependence of Morality on Law*, „Oxford Journal of Legal Studies” 1993, nr 1, s. 1–17.
- Honoré T., *The Necessary Connection between Law and Morality*, „Oxford Journal of Legal Studies” 2002, nr 3, s. 489–495.
- Janiszewska B., *Glosa do wyroku SA w Katowicach z 24 maja 2002 r.*, *IACA 1459/01*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 1, s. 194–202.
- Janiszewska B., *Art. 23 [Dobra osobiste człowieka]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1. *Część ogólna, cz. 1 (art. 1–55⁴)*, red. J. Gudowski, Warszawa 2021, s. 354–457.
- Janiszewska B., *Art. 24 [Ochrona dóbr osobistych]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 1. *Część ogólna, cz. 1 (art. 1–55⁴)*, red. J. Gudowski, Warszawa 2021, s. 457–583.
- Jansen N., *Die Struktur des Haftungsrechts. Geschichte, Theorie und Dogmatik außervertraglicher Ansprüche auf Schadensersatz*, Tübingen 2003.
- Jastrzębski J., *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r.*, *II CK 300/04*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 9, s. 161–170.
- Kadner-Graziano T., *Comparative Tort Law – Cases, Materials, and Exercises*, New York 2018.
- Kaliński M., *Szkoda na mieniu i jej naprawienie*, Warszawa 2021.
- Kaliński M., *Treść i rodzaje świadczenia*, w: A. Brozowski, J. Jastrzębski, K. Kaliński, E. Skowrońska-Bocian, *Zobowiązania. Część ogólna*, Warszawa 2021, s. 49–107.
- Karner E., *Der Ersatz ideeller Schäden bei Körperverletzung*, Wien–New York 1999.
- Karner E., w: *Digest of European Tort Law*, t. 3. *Essential Cases on Misconduct*, red. B. Winiger, E. Karner, K. Oliphant, Berlin–Boston 2018.
- Kasprzyk R., *Formalny charakter bezprawności w prawie cywilnym*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1989, t. 43, s. 69–83.
- Kasprzyk R., *Podstawa roszczenia prewencyjnego*, „Palestra” 1989, z. 3, s. 17–33.
- Klein A., *Przesłanki odpowiedzialności kontraktowej a deliktowej*, „Studia Iuridica Silesiana” 1979, t. 5, s. 69–81.
- Kondek J.M., *Bezprawność jako przesłanka odpowiedzialności odszkodowawczej*, Warszawa 2013.
- Kordasiewicz B., *Jednostka wobec środków masowego przekazu*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Kordela M., *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012.
- Koziol H., *Basic Norm*, w: *Principles of European Tort Law. Text and Commentary*, Wien–New York 2005, s. 19–22.
- Koziol H., *Basic Questions of Tort Law from a Germanic Perspective*, Wien 2012.
- Koziol H., *Conclusions*, w: *Unification of Tort Law: Wrongfulness*, red. H. Koziol, The Hague–London–Boston 1998, s. 129–135.
- Koziol H., *Österreichisches Haftpflichtrecht*, t. 1. *Allgemeiner Teil*, Wien 2020.
- Koziol H., *Rechtsvergleichende Schlussbemerkungen*, w: *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus rechtsvergleichender Sicht*, red. H. Koziol, Wien 2014, s. 751–915.
- Koziol H., *Wrongfulness under Austrian Tort Law*, w: *Unification of Tort Law: Wrongfulness*, red. H. Koziol, The Hague–London–Boston 1998, s. 11–23.
- Kryla-Cudna K., *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową powstałą wskutek niewykonania lub nienależytego wykonania umowy*, Warszawa 2018.
- Księżak P., *Art. 23*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Pyziak-Szafnicka, P. Księżak, Warszawa 2014, s. 266–315.
- Kubas A., *Wynagrodzenie szkody poniesionej w cudzym interesie*, „Studia Cywilistyczne” 1979, t. 30, s. 43–101.
- Kuryłowicz M., *Alterum non laedere i uniwersalność rzymskich zasad prawa*, w: *Państwo i prawo w dobie globalizacji*, red. S. Sagan, Rzeszów 2011, s. 171–181.

- Lackoroński B., *Art. 415 [Wina]*, w: *Komentarze prawa prywatnego*, t. 3A. *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, s. 515–540.
- Lackoroński B., *Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenia dóbr*, Warszawa 2013.
- Lackoroński B., *Odpowiedzialność za tzw. szkody pośrednie w polskim prawie cywilnym*, w: *Odpowiedzialność odszkodowawcza*, red. J. Jastrzębski, Warszawa 2007, s. 133–178.
- Lackoroński B., *Orzecznictwo dotyczące odpowiedzialności za tzw. szkody pośrednie*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 4, s. 35–48.
- Lange H., Schiemann G., *Schadenersatz*, Tübingen 2003.
- Larenz K., Canaris C.-W., *Lehrbuch des Schuldrecht*, t. 2. *Besonderer Teil*, cz. 2, München 1994.
- Leszczyński L., *Zasady prawa – założenia podstawowe*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 1, s. 11–16.
- Leszczyński L., Maroń G., *Zasady prawa. Ujęcie dogmatyczno-porównawcze*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 1, s. 317–327.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *Cywilna odpowiedzialność deliktowa za zaniechanie (kilka refleksji)*, w: *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. 1, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 729–741.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *Wina jako podstawa odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1969, nr 2, s. 87–104.
- Lipstein K., *Protected Interests in the Law of Torts*, „The Cambridge Law Journal” 1963, nr 1, s. 85–103.
- Longchamps de Bérier R., *Zobowiązania*, Lwów 1939.
- Lübbe W., *Neminem laedere? Zur Zukunft der Handlungsfolgenverantwortung*, w: *Verantwortung in Recht und Moral. Referate der Tagung der Deutschen Sektion der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie vom 2. bis zum 3. Oktober 1998 in Frankfurt am Main*, red. U. Neumann, L. Schulz, Stuttgart 2000, s. 73–84.
- Ludwichowska-Redo K., *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus polnischer Sicht*, w: *Grundfragen des Schadenersatzrechts aus rechtsvergleichender Sicht*, red. H. Koziol, Wien 2014, s. 185–273.
- Machnikowski P., *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2023, s. 66–72.
- Machnikowski P., *Ogólne wiadomości o prawie rzeczowym*, w: *System prawa prywatnego*, t. 3. *Prawo rzeczowe*, red. E. Gniewek, Warszawa 2020, s. 2–71.
- Machnikowski P., *Odpowiedzialność za własne czyny*, w: *System prawa prywatnego*, t. 6. *Prawo zobowiązań – część ogólna*, red. A. Olejniczak, Warszawa 2018, s. 397–438.
- Malaurie P., Aynès L., Stoffel-Munck P., *Droit des obligations*, Issy-les-Moulineaux 2018.
- Mayrhofer H., *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 2. *Das Recht der Schuldverhältnisse*, cz. 1. *Allgemeine Lehren*, Wien 1986.
- Mazeaud H., Mazeaud L., Tunc A., *Traite theorique et pratique de la responsabilite civile delictuelle et contractuelle*. Tome Premier, Paris 1965.
- Möllers T.M.J., *Legal Methods*, München 2020.
- Morawski L., *Wstęp do prawoznawstwa*, Toruń 2016.
- Mularski K., *Art. 445 [Zadośćuczynienie pieniężne]*, w: *Kodeks cywilny*, t. 2. *Komentarz. Art. 353–626*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022, s. 974–1007.
- Nazar M., *Glosa do wyroku SN z 13 czerwca 2001 r., II CKN 507/00*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2002, z. 1, poz. 3.
- Nesterowicz M., *Glosa do wyroku SN z 28 października 1983 r., II CR 358/83*, „Nowe Prawo” 1985, nr 1, s. 114–116.
- Nesterowicz M., *Glosa do wyroku SN z 2 lutego 2003 r., III CK 430/03*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2005, z. 2, poz. 21.
- Nowacki J., *Problem moralnej indyferencji przepisów prawa pozytywnego*, w: J. Nowacki, *Studia z teorii prawa*, Kraków 2003, s. 181–213.
- Nowacki J., Tkacz S., *Przepisy prawa*, w: J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2020, s. 25–45.
- Nowacki J., Tkacz S., *System prawa*, w: J. Nowacki, Z. Tobor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2020, s. 117–148.
- Nowakowski Z.K., *Wina jako podstawa odpowiedzialności za wyrządzoną szkodę*, „Przegląd Notarialny” 1950, nr 1–2, s. 118–137.
- Obuchowski Sz., *Pojęcie zasad prawa w świetle idei pojęć co do istoty kwestionowanych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2017, z. 4, s. 43–55.
- Oftinger K., Stark E.W., *Schweizerisches Haftpflichtrecht*, t. 1. *Allgemeiner Teil*, Zürich 1995.
- Ohanowicz A., *Glosa do orzeczenia SN z 30 sierpnia 1958 r., 2 CR 772/57*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1959, z. 11, poz. 291.
- Olczyk M., *Bezprawność zachowania sprawcy jako przesłanka odpowiedzialności za naruszenie dóbr osobistych*, w: *Dobra osobiste i ich ochrona*, red. M. Romańska, Warszawa 2020, s. 223–236.
- Osajda K., *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r., II CK 300/04*, „Przegląd Sądowy” 2006, nr 9, s. 171–182.
- Parisi F., *Alterum Non Laedere: An Intellectual History of Civil Liability*, w: *Classics in Comparative Law*, t. 3. *Private Law*, red. T. Ginsburg, P.G. Monateri, F. Parisi, Cheltenham–Northampton 2014, s. 611–645.

- Pazdan M., *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny – komentarz*, t. 1. *Komentarz do art. 1–449¹¹*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2020, s. 144–158.
- Picker E., *Positive Forderungsverletzung und culpa in contrahendo – Zur Problematik der Haftungen „zwischen“ Vertrag und Delikt*, „Archiv für die civilistische Praxis” 1983, t. 183, z. 4–5, s. 371–520.
- Picker E., *Vertragliche und deliktische Schadenshaftung – Überlegungen zu einer Neustrukturierung der Haftungssysteme*, „Juristen Zeitung” 1987, nr 22, s. 1041–1058.
- Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, red. Ch. von Bar, E. Clive, Munich 2009.
- Puech M., *L’illécitité dans la responsabilité civile extracontractuelle*, Paris 1973.
- Pyziak-Szafnicka M., *Glosa do wyroku SN z 13 czerwca 2001 r., II CKN 507/00*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2002, z. 11, poz. 140.
- Pyziak-Szafnicka M., *Art. 5, w: Kodeks cywilny. Komentarz. Część ogólna*, red. M. Pyziak-Szafnicka, P. Księżak, Warszawa 2014, s. 70–124.
- Quézel-Ambrunaz Ch., *Fault, Damage and the Equivalence Principle in French Law*, „Journal of European Tort Law” 2012, nr 1, s. 21–43.
- Rey H., Wildhaber I., *Ausservertragliches Haftpflichtrecht*, Zürich–Basel–Genf 2018.
- Radwański Z., *Koncepcja praw podmiotowych osobistych*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988, z. 2, s. 7–8.
- Radwański Z., *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową. Rozwój i funkcja społeczna*, Poznań 1956.
- Radwański Z., Zieliński M., *Stosowanie i wykładnia prawa cywilnego*, w: *System prawa prywatnego*, t. 1. *Prawo cywilne – część ogólna*, red. M. Safjan, Warszawa 2012, s. 451–543.
- Ross A., *Directives and Norms*, London 1968.
- Sadomski J., *Konflikt zasad – ochrona dóbr osobistych a wolność prasy*, Warszawa 2008.
- Sadomski J., *Art. 23 [Ochrona dóbr osobistych]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. serii K. Osajda, red. tomu W. Borysiak, edycja 31, Legalis/el. 2023.
- Sadomski J., *Art. 24 [Środki ochrony]*, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. serii K. Osajda, red. tomu W. Borysiak, edycja 31, Legalis/el. 2023.
- Safjan M., *Naprawienie krzywdy niemajątkowej w ramach odpowiedzialności ex contractu*, w: *Odpowiedzialność cywilna. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Adama Szpunara*, red. M. Pyziak-Szafnicka, Kraków 2004, s. 255–280.
- Savatier R., *Cours de droit civil. Tome deuxième*, Paris 1949.
- Schiemann G., *Das allgemeine Schädigungsverbot: „alterum non laedere”*, „Juristische Schulung” 1989, z. 5, s. 345–350.
- Sobolewski P., *Glosa do wyroku SN z 17 grudnia 2004 r., II CK 300/04*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 24, s. 1386–1388.
- Sołtyński S., *Licencje na korzystanie z cudzych rozwiązań technicznych*, Warszawa 1970.
- Sośniak M., *Bezprawność zachowania jako przesłanka odpowiedzialności cywilnej za czyny niedozwolone*, Kraków 1959.
- Sośniak M., *Glosa do wyroku SN z 28 października 1983 r., II CR 358/83*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1984, z. 9, poz. 187.
- Sośniak M., *Należyta staranność*, Katowice 1980.
- Stelmachowski A., *Zarys teorii prawa cywilnego*, Warszawa 1998.
- Strugała R., *Dobra i interesy chronione w strukturze czynu niedozwolonego*, Warszawa 2019.
- Szpunar A., *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979.
- Trzaskowski R., *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych. Art. 353¹ KC*, Warszawa 2005.
- Wagner G., § 823 [Schadenersatzpflicht], w: *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 7. *Schuldrecht – Besonderer Teil IV*, §§ 705–853, *Partnerschaftsgesellschaftsgesetz, Produkthaftungsgesetz*, red. M. Habersack, München 2020.
- Walachowska M., *Art. 415, w: Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3. *Zobowiązania. Część ogólna (art. 353–534)*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2018, s. 403–419.
- Walachowska M., *Zadośćuczynienie pieniężne za doznaną krzywdę*, Toruń 2007.
- Warkałło W., *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*, Warszawa 1972.
- Weinberger Ch., Weinberger O., *Grundzüge der Normenlogik und ihre semantische Basis*, „Rechtstheorie” 1979, nr 1, s. 1–47.
- Welser R., Zöchling-Jud B., *Grundriss des bürgerlichen Rechts*, t. 2. *Schuldrecht-Allgemeiner Teil, Schuldrecht-Besonderer Teil, Erbrecht*, Wien 2015.
- Widło J., *Glosa do uchwały SN z 27 kwietnia 2001 r., III CZP 5/01*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2003, z. 6, poz. 74.
- Widmer P., *Gefahren des Gefahrensatzes*, „Zeitschrift des Bernischen Juristenvereins” 1970, t. 106, s. 289–323.
- Wierciński J., *Niemajątkowa ochrona czci*, Warszawa 2002.
- Wilejczyk M., *Dlaczego nie należy chodzić w tłumie ze szpilką wystającą z rękawa? Naruszenie obowiązku ostrożności jako przesłanka odpowiedzialności deliktowej za czyn własny*, „Studia Prawa Prywatnego” 2013, nr 1, s. 53–66.
- Wilejczyk M., *Teorie prawa deliktów*, Warszawa 2021.

- Will M., Vodinielić V., *Generelle Verschuldensvermutung – das unbekannte Wesen. Osteuropäische Angebote zum gemein-europäischen Deliktsrecht?*, w: *European Tort Law. Liber amicorum for Helmut Koziol*, red. U. Magnus, J. Spier, Frankfurt a.M. 2000, s. 307–344.
- von Wright G.H., *Norm and Action*, London 1963.
- Wronkowska S., *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005.
- Wronkowska S., *Sytuacje wyznaczone przez norm prawne*, w: S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 100–121.
- Wronkowska S., Zieliński M., Ziemiński Z., *Zasady prawa w perspektywie teorii prawa oraz szczegółowych nauk prawnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1974, z. 2, s. 1–14.
- Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2014.
- Wróblewski J., *Prawo obowiązujące a „ogólne zasady prawa”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1965, z. 42, s. 17–38.
- Wróblewski J., *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*, Warszawa 1959.
- Wyszyńska-Ślufińska P., *Odpowiedzialność cywilna w sporcie w perspektywie prawnoporównawczej*, Warszawa 2022.
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*, Warszawa 2017.
- Zieliński M., *Rola pojęcia „zasad prawa” w prawoznawstwie polskim*, w: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974, s. 28–52.
- Zieliński M., *Wypowiedzi dyrektywne w praktyce językowej*, w: Z. Ziemiński, M. Zieliński, *Dyrektywy i sposób ich wypowiedzania*, Warszawa 1992, s. 67–129.
- Zieliński M., Ziemiński Z., *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988.
- Ziemiński Z., *Analiza pojęcia czynu*, Warszawa 1972.
- Ziemiński Z., *Logiczne podstawy prawoznawstwa. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1966.
- Ziemiński Z., *Logika praktyczna*, Warszawa 2007.
- Ziemiński Z., *Normy moralne a normy prawne (zarys problematyki)*, Poznań 1963.
- Ziemiński Z., *O stanowieniu i obowiązaniu prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1995.
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980.
- Ziemiński Z., *Założenia faktyczne wypowiedzi normatywnych*, „Etyka” 1977, t. 15, s. 127–141.
- Ziemiński Z., *Wyjaśnienia wstępne*, w: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974, s. 9–27.
- Znamierowski C., *Rozważania wstępne do nauki o moralności i prawie*, Warszawa 1964.
- Żelechowski Ł., *Ochrona oznaczeń odróżniających w prawie zwalczania nieuczciwej konkurencji. Zagadnienia konstrukcyjne*, Warszawa 2019.